

KÂTİBÎ VE TÛSÎ'DE TANRI'NİN VARLIĞINI ZİNCİRLEMENİN İPTALİ YOLUYLA İSPATLAMA

- Proving the Existence of God through Invalidation of Tasalsul in Kâtibî
and Tûsî –

Yrd.Doç.Dr.Murat DEMİRKOL

Yıldırım Beyazıt Üniv.

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Felsefe Böl.

Muratdemirkol1968@hotmail.com

Abstract *Nasir al-Din al-Tûsî tried to answer the criticisms, objections and doubts made by Najm al-Dîn al-Kâtibî to the proofs concerning invalidation of al-tasalsul in proving the existence of God and succeeded in this. Al-Kâtibî was satisfied by some of the answers and did not hesitate to admit it. Inferences and analyses of al-Kâtibî and al-Tûsî who were also great logicians, are highly exact and sensitive. A few points made al-Tûsî stronger against al-Kâtibî are as follows: his saying that the full reason for the chain of infinitive causes are its all parts, his argumentation that two independent causes cannot come together on the result, his emphasize that the sum of causes are different from the parts that constitute the total, and his invalidating the sequence by using the proof of harmony with its new form. Discussions of two thinkers on the matter are much rich in terms of contents as well as method and style. Although objections and doubts raised by al-Kâtibî forced al-Tûsî, more importantly they provided the matter to be examined in details.*

Key Words: *Sequence, possible, necessary, cause, result, proof of harmony.*

Giriş

Bu makalede 13. yüzyılın iki büyük mantıkçı ve filozofu Necmeddin Kâtibî ve Nasîreddin Tûsî'nin Tanrı'nın varlığını zincirlemenin¹ iptali

¹ Felsefe ve kelam kitaplarında sıkça kullanılan ve araştırmamız boyunca bizim de kullanacağımız bazı temel kavramların Arapça terimleri yerine varsa Türkçe karşılıklarını tercih ettik. Bu düşünceyle mesela teselsül yerine zincirleme terimini kullandık. Makalede sıkça kullanılan diğer temel kavramlar şunlardır: Bütün (mecmu), parça (cüz), zincir (silsile), fert, varlık (vucud), imkân, varlığı zorunlu mevcut (el-mevcud vacibul vucud), mümkün mevcut, döngü (devr) etkileyen (müessir), etkilenen (eser), ilke (mebde,

yoluyla ispatlama konusunda yaptıkları tartışmaları, görüş ayrılıklarını ve ittifak noktalarını söz konusu düşünürlerin birbirlerine yazdıkları ardışık üçer risaleyi ve gerektiğince diğer eserlerini dikkate alarak incelemeyi, değerlendirmeyi ve tartışma çerçevesinde bir sonuca varmayı hedeflemiş bulunuyoruz.

İslam düşünce tarihinde filozoflar ve kelimacılar, Tanrı'nın varlığını ispatlamak (ispat-ı vacip) için âlemin sonradan meydana gelişinden hareketle hudüs, mümkün oluşundan hareketle imkân, evrende bir gayenin var oluşundan hareketle gaiyyet ve nizam, yeryüzündeki bütün varlıkların insanın varlığına uygun bulunması ve bunun zorunlu olarak onu kast eden iradeli bir fail tarafından meydana getirilmiş olmasından hareketle inayet ve Tanrı ve varlık kavramlarının ilişkisinden hareketle de ekmel varlık delillerini geliştirmişlerdir.² Bunlar arasında filozofların en çok önem verdikleri delil, imkân delilidir.

İmkân delili temelde var olanların zorunlu ve mümkün diye ikiye ayrılmasına dayanır. Tûsî'nin imkân delilini ortaya koyuş şekli kısaca şöyledir: Bir zorunlu mevcut mutlaka vardır. Onun var olmadığını düşünmek bizi kısır döngü ve zincirlemenin mümkün oluşu gibi imkânsız durumlara götürür.³ Buradan imkân delilinin iki dayanağı olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi kısır döngünün, ikincisi ise zincirlemenin imkânsız, yani geçersiz olduğunun ortaya konmasıdır. Kısır döngü ve zincirlemenin delil içerisindeki yerini daha iyi anlamak için Kâtibî delili şöyle ortaya koymaktadır: Bir mevcudun var olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bu mevcut, zorunlu mevcut ise onun varlığı açıktır. Aksi halde söz konusu mevcudun etkileyene ihtiyaç duyan bir mümkün olduğu anlaşılır. Mümkün mevcudun nedeni olan etkileyici zorunlu ise problem yoktur. Etkileyici mümkün ise onun da bir etkileyiciye ihtiyacı vardır. Bu durumda etkileyici ya kendi eseridir ki bu kısır döngüye yol açacağı için imkânsızdır

---

başlangıç), neden (illet), nedenli (malul), uyum/çakışma (intibak). Varlık terimini tamamen mastar şeklindeki "vucud"u, mevcudu ise var olan şey anlamındaki "mevcud"u karşılamak için kullandık.

² Topaloğlu, Bekir, İslam Kelamcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, (Ankara, 2001), ss.49-67.

³ Tûsî, Nasîreddin, Tecridü'l-İtikâd, thk. Muhammed Cevad Huseynî Celâlî, (Kum: 1986), s.189.

ya da onun dışında bir Şeydir. Bu durumda da yine iki ihtimal söz konusudur: Birincisi etkileyenin zorunlu mevcut olması, ikincisi mümkün etkileyenlerin sonsuza kadar zincirleme devam etmesidir. Zincirlemenin imkânsız olması sebebiyle her iki durumda da varlığı zatiyle zorunlu bir mevcudun varlığı ispatlanmış olur.⁴

Őimdi de Tsı'nin kısır döngü ve zincirlemeyi nasıl geçersiz kıldığına bakalım. Kısır döngü, felsefe ve kelam terminolojisinde nedeninin doğrudan veya dolaylı olarak kendi nedeninin nedeni olması anlamına gelir.⁵ Kısır döngünün imkânsızlığı İslam düşüncesinde önemsiz bazı itirazlar dışında genel kabul görmüştür.⁶ çünkü bir Şeyin kendi nedeninin nedeni olması, onun aynı zamanda kendi kendisinin nedeni olduğu anlamına gelir. Bu ise etkileyicinin eserden önce gelmesi sebebiyle bir Şeyin kendi kendisinden önce gelmesi gibi aklen saçma bir duruma yol açar. Tsı, kısır döngüyü prensipte imkânsız sayar; fakat mümkün kabul edilmesi halinde bile zorunlu mevcudun varlığını ispata yarayacağını ileri sürer. Çünkü kısır döngü neticede tüm fertleri nedenli olan sonlu bir bütünü ihtiva etmektedir.⁷

Tsı zincirlemeyi iptal etmek için önce Şöyle bir öncül kurar: Neden ve nedenlilerden oluştuğu düşünülen bir zincirde her bir neden kendi nedenlisinin ortaya çıkmasında tam neden işlevi görmektedir. Bu nedenler zincirinde bir ilk neden bulunmaktadır. İlk nedenden sonra devam eden bu zincirin parçalarının, diğer yönde ister sonlu ister sonsuz olsun, ilk neden dışında bir Şeye dayanması düşünülemez. Yoksa nedenler tam neden vasfını kaybederler. Neticede tek tek parçaların ortaya çıkmasıyla zincirin tamamının ortaya çıkması gibi imkânsız bir durum doğar. Bu zincirde bir ilk neden olmadığını ve nedenlerin sonsuza kadar devam ettiğini varsayalım. O zaman hem bir bütün olarak zincir hem de onu meydana getiren parçalar dayanabilecekleri bir dayanaktan yoksun kalırlar. Tsı, bu zincirin bütün olarak dışarıdan bir dayanağının bulunmadığını düşünür. Ona göre

⁴ Kâtibî, Necmeddin, Risltun fi İsbâti Vâcibi'l-Vucud, Mubahasât beyne't-Tsı ve'l-Kâtibî, Ecvibetu'l-Mesâili'n-Nasrıyye içinde, Abdullah Nuranı neşri, (Tahran: 2005), ss.109-110. Islamic Philosophy içinde, editör: Fuat Sezgin, (Frankfurt: 2000), volume 89, ss.55-57. Kâtibî'nin bu risalesi bundan sonra "İsbât" kısaltmasıyla anılacaktır.

⁵ Tsı, Nasıreddin, Kavâidu'l-Akâid, Telhısu'l-Muhassal içinde, (Beyrut: 1985), s.440.

⁶ Topaloğlu, Bekir, a.g.e., s.101.

⁷ Tsı, Nasıreddin, Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât, (Tahran: 1379 HŞ.), c.3, s.38.

parçalardan oluşan sonsuz zincirin kendisi dışındaki bir nedene dayanması, iki bağımsız nedeninin olması anlamına gelir. Zincirin parçalarının zincir içerisinde dayanakları olmadığından tüm parçalar bağımsız birer neden olurlar. Böylece zincirin parçalarından herhangi birinin tam bir nedeni olmaz. Zira parçalardan her biri neden olduğu takdirde öncelikle bütünü yakın nedeninin, yani tüm parçaların nedeni olması gerekir. Bu ise bir şeyin hem kendi kendisinin hem de nedeninin nedeni olmasını gerektireceğinden imkânsızdır. Buna göre başlangıçsız bir zincir varsaydığımızda önümüzde iki seçenek belirir: Bu zincir ya zorunludur yahut mümkündür. Zorunlu olduğu düşünülemez; çünkü o zaman bir başlangıca ihtiyaç duymaz. Mümkün olması da imkânsızdır; çünkü mümkün kendisini var eden bir başlangıca/ilkeye ihtiyaç duyar. Zincirin başlangıcının bulunmadığı varsayımına göre sonsuz bir zincir düşünülemez. Sonuç olarak her zincirin mutlaka bir başlangıcının bulunması gerekir.⁸

Kâtibî, zincirlemenin iptaliyle ilgili delilin problemliliğini ileri sürer. Ona göre bu delili benimseyenler, sonsuz fertlerden oluşan bütünü zatiyla mümkün olmasını zincirlemenin, etkileyene ihtiyaç duymasını ise bütünü mümkün olmasının zorunlularından saymaktadırlar. Etkileyene ihtiyaç duyanın gereği bu etkileyenin ya bütünü kendisi ya içinden bir fert ya da dışarıdan bir etken olmasıdır. Sonsuz sayıda fertler içerdiği varsayılan bütün, bir etkileyene ihtiyaç duyması sebebiyle zati bakımından mümkündür. Etkileyene ihtiyaç duyan bir şey zorunlu olamaz; çünkü zorunlu mevcut etkileyene ihtiyaç duymaz. O zaman bu bütün mümkündür. Bütünü sonsuz sayıda fertlerden meydana gelmesinin sebebi de zaten onun mümkün oluşudur. Zira zorunlu olsaydı sonsuz zincirleme söz konusu olmazdı. Bütünü ihtiyaç duyduğu etkileyici ya bu bütünü kendisi ya içerdiği fertler ya da dışındaki bir şeydir. Kâtibî, bu delili kullananların, etkileyenin dışındaki bir etken oluşunu üç seçenekten sadece

⁸ Tûsî, Nasîreddin, et-Ta'likât alâ Mebâhîsî Risâleti'l-Kâtibî, Mubahasât beyne't-Tûsî ve'l-Kâtibî, Ecvibetu'l-Mesâili'n-Nasîriyye içinde, Abdullah Nuranî neşri, (Tahran: 2005), s.120. Islamic Philosophy içinde, editör: Fuat Sezgin, volume 89, ss.90-92. Kâtibî ve Tûsî'nin risaleleri aynı kitaplar içinde neşredilmiş bulunmaktadır. Makalede iki neşir de kaynak gösterilecektir. Birincisi "Nuranî" diye, ikincisi "Sezgin" diye kısaltılacaktır. Tûsî'nin bu risalesi "et-Ta'likât" kısaltmasıyla anılacaktır; Ecvibetu Mesâili Sadreddin Konevî, Ecvibetu'l-Mesâili'n-Nasîriyye içinde, (Tahran: 2005), s.238.

ilk ikisini geçersiz kılmak suretiyle ispatlamaya çalıştıklarını belirtmektedir. Buna göre bütün, etkileyicinin eserden önce gelmesi gereğinden dolayı kendi kendisinin etkileyeni olamaz. Eğer bir Şey kendi kendisinin etkileyeni olursa kendisinden önce gelmesi gerekir ki bu imkânsızdır. Bütünün ihtiva ettiği parçaların onun etkileyicisi olması da imkânsızdır. Şayet bütünün fertlerinden birisi bütünün etkileyicisi olursa kendisinin de bu bütünün bir parçası olması dolayısıyla aynı zamanda kendi kendisinin nedeni olması gerekir. Bu da tıpkı bütünün kendi kendisinin etkileyici olmasının imkânsızlığı gibi imkânsızdır. Bu iki ihtimal geçersiz olunca bütünün etkileyicisinin onun dışındaki bir etken olduğu açıklığa kavuşur.⁹ Hâlbuki Kâtibî'ye göre bütünün mümkün oluşunun, dolayısıyla da zincirlemenin iptali için bu üç ihtimalin nn de rtlmesi gerekir. nk bunların hepsi etkileyene ihtiyacın, etkileyene ihtiyaç duyma ise bütünün mümkün oluşunun ve zincirlemenin gereğidir. Bundan dolayı sonsuz fertlerden oluşan mümkün bir bütünün imkânsız olduğunu ortaya koyabilmek için her üç ihtimalin de rtlmesi gerekir.¹⁰ İşte Tûsî, söz konusu delili her üç ihtimali de geçersiz kılacak Şekilde ortaya koymak suretiyle Kâtibî'nin itirazlarını cevaplamıştır.

Tanrı'nın varlığı, zincirlemenin iptaline ihtiyaç duymadan kanıtlanabilir mi? Kâtibî'nin bu konudaki açıklamasını ve zincirlemenin iptaline yönelik delillerden biri olan burhan-ı tatbik delilini ileriki satırlarda özel olarak ele alacağız; fakat burada sadece Tûsî'nin Fusl'de ortaya koyduğu ve zincirleme ve kısır döngünün iptaline ihtiyaç duymayan Şu deliline değinmekle yetineceğiz: Zorunlu bir mevcudun bulunmaması durumunda hiçbir Şeyin var olmaması gerekir. nk zorunlu mevcudun yokluğunda tüm mevcutlar mümkün olur. Mümkünün varlığı kendisinden değil, başkasından olduğuna göre mümkünün var olabilmesi için zorunlu bir mevcudun bulunması zaruridir. Zorunlu mevcudun bulunmaması halinde mümkün mevcutlar da olmayacaktır. O zaman mümkün mevcutlar var olduğuna göre zorunlu mevcut da vardır.¹¹

1. Zincirlemenin İmkn

⁹ Kâtibî, İsbât, s.57.

¹⁰ Kâtibî, İsbât, ss.56-60.

¹¹ Tûsî, Nasîreddin, el-Fusûlu'n-Nasîriyye, el-Edilletu'l-Celiyye içinde, Dâru'l-Fikr el-Lbnan, (Beyrut: 1986), s.33.

Necmeddin Kâtibî, filozofların Tanrı'nın varlığını ispatlarken kullandıkları istidlali şöyle özetler: *"Bir mevcudun varlığından şüphe edilmez. Bu mevcut zatından dolayı zorunlu ise amaç gerçekleşmiş olur; zatından dolayı mümkün ise bir etkileyene (müessir) ihtiyaç duyar. Bu etkileyen eğer zatından dolayı zorunlu ise amaç yine gerçekleşmiş olur; zatından dolayı mümkün ise bir etkileyene ihtiyaç duyar. Bu etkileyen eğer etkilediği şeyin (eser) aynısı ise döngü gerekir. Bu imkânsızdır. Çünkü o zaman hem etkileyen hem etkilenen, etkileyenin etkilenenden zatiyla önce gelmesinin zorunluluğu sebebiyle diğerine dayanır. Bu, her birisinin kendi kendisine dayanması anlamına gelir. Zira bir şeye dayanmış olana dayanan, onun dayandığı şeye dayanmış olur. Bu, döngüdür. Bu etkileyen eğer etkilediği şeyden başka bir şey ise ya zatından dolayı zorunlu bir mevcutta son bulur ya da sonsuza kadar zincirleme devam eder. Etkileyenin zorunlu bir mevcutta son bulması durumunda istenen sonuç elde edilmiş olur. Etkileyenin sonsuza kadar zincirleme devam etmesi ise geçersizdir. Yoksa sonsuz sayıda fertlerden oluşan bir bütün meydana gelir. Bu durumda etkileyen konumundaki bütün, kendisinden farklı olan parçalarına ihtiyaç duyması ve bunun da muhtacın imkânını zorunlu olarak gerektirmesi sebebiyle zatından dolayı mümkün olur.*

*Her mümkünün kesinlikle bir etkileyeni vardır. O zaman mümkün olan bu bütünün de bir etkileyeni vardır. Bu etkileyen, ya bütünün kendisidir ya içindeki bir şeydir ya da dışındaki bir etkidir. Birincisi yani etkileyenin bütünün kendisi olması, bizzat etkileyenin etkilenenden önce gelmesinin zorunluluğu ve bir şeyin kendi kendisinden önce gelmesinin imkânsızlığı sebebiyle imkânsızdır. İkincisi yani etkileyenin bütünün içinde yer alan bir parça olması da aynı şekilde, bütünü etkileyenin parçalarının her birisini de etkilemesi sebebiyle imkânsızdır. Bütünün parçalarından birinin bütünü etkilemesi, bu parçanın hem kendi kendisini hem de etkileyeni etkilemesi anlamına gelir. Bu iki ihtimalden birincisi, şeyin kendi kendisinden önce gelmesinin imkânsızlığı, ikincisi ise döngüye yol açması sebebiyle imkânsızdır. Filozoflar bu iki ihtimalin geçersizliğini ortaya koyduktan sonra üçüncü ihtimal üzerinde düşünürler. Üçüncü ihtimale göre bu bütünü etkileyen, bütünün dışından bir etkidir. Mümkünler kümesinin dışında olan bir şey, zatından dolayı mümkün değildir. Yoksa mümkünler kümesine dâhil olur. Netice itibarıyla mümkün olan bütünün etkileyicisi, onun dışında bulunan ve mümkün olmayan bir etkidir. Amaçlanan da zaten budur."*¹²

Tûsî, Kâtibî'nin naklettiği delilin eksik olduğunu düşünür ve onu şu öncül ile takviye eder: *"Nedenlerin ve nedenlilerin sıralanmasıyla meydana gelen zincirde her neden, nedenlisini sağlamada tam nedendir. Onun içinde*

¹² Kâtibî, İsbât, Nuranî, ss.109-110. Sezgin, ss.55-57.Karşılaştırmak için bkz. İbn Sina, İşaretler ve Tembihler (el-İşârât ve't-Tenbihât), terc. Ali Durusoy ve diğerleri, Litera Yayıncılık, (İstanbul: 2005), ss.128-129.

nedenlerin ilki olan bir neden vardır. Nedenlerin ilkinden sonraki bu bitişik zincir, hem bütün olarak hem de parçalarıyla, ancak kendisinde ilk neden varsayılan şeye dayanır. Yoksa nedenler tam neden özelliği kazanamazlar. Zincirin tüm fertleri meydana geldiğinde bütün meydana gelmiş olur.”¹³

Kâtibî’ye göre Tûsî’nin “ilk nedenin, kendisinden sonraki bitişik zincirin ve parçalarının nedeni olması” ile ilk nedenin bu bütüne ve tüm parçalarına varlık veren oluşunu kast etmesi halinde bütünün parçaları sırasıyla meydana gelir; tüm parçaların meydana gelmesiyle de bütün meydana gelir. Burada nedenin varlığı tasavvur edilirken kendisi dışındakilerin varlığı dikkate alınmamıştır. Kâtibî bu yoruma katılır. Fakat bununla, ilk nedenin, bütünün parçalarından her birinin meydana gelmesinin tam nedeni olduğunun kast edilmesine karşı çıkar. İlk neden ile her bir parça arasındaki vasıta parçaların tam nedeni, her birinden önce gelen nedenlerin tamamıdır. Bütünün ve parçalarının ilk nedenden başka bir şeye dayanmasının imkânsız kabul edilmesi durumunda bütünün tam nedeni onun tüm parçaları içinden ilk ilke sayılan şeydir.¹⁴

Tûsî, nedenlik konusunda maksadının, belirtilen iki seçenektan birincisi, yani ilk nedenin bütüne ve tüm parçalarına varlık veren olması olduğunu teyit eder. Eklediği öncülde her nedenin, nedenlisinin tam nedeni olduğunu açıkça söylemiş olmasına rağmen Kâtibî’nin ikinci seçeneği kast edilmiş gibi gündeme getirmesine anlam veremez. İlk nedenin, kendisini takip eden nedenlisinin nedeni olması dışında ayrıca parçalardan her birinin meydana gelmesinin de tam nedeni olduğunu söylemek, söz konusu öncül ile çelişir.

Tûsî’ye göre, zincirin ancak ilk nedenden sudur edebileceği görüşü doğru ise ilk nedeni bulunmayan hiçbir zincir, varlığı mümkün bir mevcut değildir. Fertleri sonsuz olan zincirin ilk nedeni yoktur. O zaman böyle bir zincir, varlığı mümkün bir mevcut değildir. Filozofumuz böyle bir zincirin olmadığı sonucuna ilk nedeninin bulunmayışından hareketle ulaşır. O, Zorunlu Mevcut’u ispatlamak için öncülünü şöyle kurar: “Sonsuz fertlerden oluşan mevcut bir zincir, varlığının mümkün olması dolayısıyla tam bir nedene muhtaçtır. Tam neden, *sonra gelenin* kendisinden varlık ve yokluk bakımından ayrılmadığı *zatî bir önce gelendir*. Bütünün tüm parçaları böyledir. Bütünün tüm parçaları dışında tam nedeninin olması imkânsızdır.”

¹³ Tûsî, et-Ta’likât, ss.55-57.

¹⁴ Kâtibî, Munâkaşâtu Necmiddin Kâtibî li Ta’likâti Nasîriddin Tûsî, Nuranî, s.128. Sezgin, ss.115-116. Bu risale, “Munâkaşât” kısaltmasıyla anılacaktır.

Tûsî'nin tartışmaya yaptığı en önemli katkılardan biri "Bütünün tam nedeni onun tüm parçalarıdır." önermesidir. Bu ifadeden tüm parçaların bütünün kendisi olduğu sonucu çıkarılamaz. Bir şey kendi kendisinin nedeni olamaz. Çünkü her bir parça bütünden zatça öncedir. Aynı şekilde her bir parçası zatından dolayı zorunlu olan bir bütün varsayıldığında bile "bütün" mümkündür; ama parçalarının tamamı mümkün değildir. Parçalar bütünden farklıdır. Tûsî, bütünü birleşmeye konu olan parçaların fertleri konumundaki maddî parçalardan ve birleşmenin kendisi konumundaki şekli parçadan ibaret kabul eden ve parçaların tamamı ile bütün arasında kavramsal olarak fark görmeyen yaklaşımı eleştirir: Birleşmeye konu olan şeyin birleşimden önceki dikkate alınışı, birleşimle birlikte dikkate alınışından farklıdır. Birinci durumda söz konusu olan, tüm parçalardır; ikinci durumda ise bütündür. Bütünün eğer parçalarından başka bir etkileyeni varsa, bu etkileyen, -aynı nedeni üzerinde onun yakın olan tam nedeni ile birlikte başka bir yakın nedenin bir araya gelememesi sebebiyle- önce parçaları, bunlar aracılığıyla da bütünü etkiler.

Sonsuz olan mevcut zincir, hem "bütün" hem de "tüm parçalar" bakımından mümkün olması sebebiyle tam bir nedene muhtaçtır. Zincirin tam nedeni, parçalarının tamamıdır. Parçalar da aynı şekilde bir nedene muhtaçtır. Onların nedeni, ya *kendileridir* ya *bazı parçalarıdır* ya da *onların dışından bir şeydir*. Parçanın nedeninin "kendisi" olması, şeyin kendi kendisinden önce gelmesinin imkânsızlığından dolayı imkânsızdır. Bu nedenin "bazı parçalar" olması, bu bazı parçaların hem kendi kendilerine hem de nedenlerine neden olmalarının imkânsızlığı sebebiyle imkânsızdır. Parçanın nedeninin "dışarıdan bir şey" olması ise parçalardaki her fert ve bütünün, zincirin dışında olmayan ve kendilerinden önce gelen tam bir nedene dayanması sebebiyle imkânsızdır. Eğer o, tüm parçaların dış nedeni ise bazı parçalar üzerinde tam nedenle birlikte bir neden toplanmış olur. O zaman dış nedene dayanan hiçbir parça yoktur. Her üç varsayımın da geçersiz olması, parçaların bir nedene dayanması imkânsız iken dayanmak zorunda olması gibi bir çelişkiye yol açması sebebiyle böyle bir zincirin varlığının imkânsız olduğu sonucunu doğurur.¹⁵

Eğer zincirin içinde ilk neden bulunmaz, aksine nedenler nedenlik yönünde sonsuza doğru yükselir ise zincirin de parçalarının da fertlere ve bütüne dayanak olabilecek bir nedeni olmaz. Çünkü zincirin dışındaki bir şey onun için neden olmaya elverişli değildir. Yoksa bir nedenle üzerinde iki

¹⁵ Tûsî, Nakdu Nasîriddin et-Tûsî alâ Munâkaşâtî'l-Kâtibî, Nuranî, ss.142-143. Sezgin, s.156-161. Bu risale, "Nakd" kısaltmasıyla anılacaktır.

bağımsız neden bir araya gelmiş olur.¹⁶ Belirtildiği gibi, zincirin bütün halinde nedeni başka bir şey değil, fertlerin, yani parçaların tamamıdır. Bütünün tüm fertler dışındaki etkileyicisi ise önce fertleri, onlar vasıtasıyla da bütünün etkiler.¹⁷

Kâtibî, tüm parçaların birlikte bağımsız neden olduğunu kabul etmez. Bu ancak onun nedeninin hem dışarıdan hem de içeriden bir etken olamayacağı açıklandıktan sonra sabit olur. Nedenin dışarıdan bir etken olamayacağı görüşünü çürütmeye çalışırken buna dayanmak, aranan görüşü dayatmak olur.¹⁸ Tûsî, kanıtlamayı, nedenin dışarıdan veya içeriden olması varsayımlarının imkânsızlığını değil, tam nedenin anlamını ve tüm fertlerdeki varlığını açıklayarak yapar. Ona göre bu, amaçlanan görüşü dayatmak değildir.

Zincirin parçalarından hiçbir fert veya onun parçası durumundaki hiçbir bütün, zincirin tam nedeni olmaya elverişli değildir. Kâtibî bunu kabul etmekle birlikte sebebini araştırmaktan geri durmaz. Tûsî'ye göre böyle bir fert veya bütün eğer neden olacaksa öncelikle zincirin tüm parçalarından ibaret olan yakın bağımsız nedeninin nedeni olmalıdır. Bu durumda zincirin bir halkası konumundaki fert veya bütün, hem kendisinin hem de sıralamada kendisinden önce gelen nedenlerinin nedeni olmuş olur ki bu imkânsızdır.¹⁹ Kâtibî bu gerekliliği doğru bulmaz. Bu ancak bütünün nedeninin onun her parçasının da nedeni olması halinde doğrudur. Bu ise reddedilmiştir. Bu, onu kanıtlayan delile karşı çıkmadan açıklanamaz.²⁰ Parçaların tamamını etkileyen, eğer onların içinden bir şey ise bu etken hem kendisini hem de nedenlerini etkilemiş olur. Bütünün tek başına etkileyecek dâhilî bir parçanın öncelikle onun tüm parçalarını etkilemesi gerektiğini düşünen Tûsî, bütünün nedeninin, onun her bir parçasının da nedeni olduğu tezini benimsemez. Onun vurgulamak istediği nokta şudur: Eğer bütünün tüm parçalardan başka bir nedeni var ise onun yakın neden olması imkânsızdır; o, bütünün ancak önce parçaların nedeni olmak suretiyle dolaylı olarak nedeni olabilir.²¹

Tûsî'ye göre bu öncül sabitleşince zincirleme kolayca iptal edilir: Zincirin ilkesi/başlangıcı yoktur. Zincir mevcut kabul edildiği için ya zorunludur ya da mümkündür. Zincirin hem kendisi hem de parçaları bir

¹⁶ Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.120. Sezgin, s.91.

¹⁷ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.143. Sezgin, s.161.

¹⁸ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.129. Sezgin, s.117.

¹⁹ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.144. Sezgin, s.162; Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.120. Sezgin, s.92.

²⁰ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.129. Sezgin, s.118.

²¹ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.144. Sezgin, s.162.

ilkeye muhtaç olduğu için zorunlu olamaz. Mümkün olması da imkânsızdır. Yoksa her mümkünün onu var eden bir ilkeye ihtiyaç duyması sebebiyle onun da ilkesi olurdu. Böylece sonsuz bir zincirin ilkesinin bulunmadığı kesinleşmiş olur. Bu, çelişkidir.²² Ne zorunlu ne de mümkün olduğu açıklanamayan bir sonsuz zincir hiçbir zaman bulunmayacak demektir. Tûsî, zincirin dışarıdan bir ilkesinin olamayacağını, tam neden denilen bu ilkenin ancak onun tüm parçaları olacağını ispatlamak için bu istidlale başvurmuştur. Bu açıklamayla o, dışarıdan etki eden hiçbir nedenin olmadığını değil, bu nedenin bütünü ancak zincirin tüm fertlerini etkilemek suretiyle etkilediğini ispatlamaya çalışır. Kâtibî, zincirin ilkesiz olduğunu kabul etmez. Ona göre Tûsî'nin ret ve dayatma içeren açıklama kabul edildikten sonra söyledikleri, bütünün ilkesinin, fertlerinden başka bir şey olamayacağı sonucunu doğurur. Fertlerinin tamamı zincirin ilkesi kabul edildikten sonra onun ilkesiz olduğuna hükmedilemez.²³ Kâtibî, zincirin ilkesiz olduğunun varsayılması halinde zincirlemenin geçersiz olmak bir yana, aksine, gerçek ve sabit olacağını düşünür; ama Tûsî, bunun çelişkiye yol açması sebebiyle sabit olamayacağını ifade eder.

Tûsî'ye göre varsayılan zincir bütününe tüm fertlerinden oluşan bir ilkesi vardır; ama bu fertler mümkün olmalarına rağmen ilkesizdirler. Bütün ile tüm parçalar birbirinden farklı şeylerdir. Tüm parçaların ilkesi yoktur. Çünkü fertlerin nedenler yönünde kendilerinden önce gelen "birim"den başkasına dayanmaları imkânsızdır. Sonsuz zincire bağlı olarak onun fertleri de sonsuz olacağı için fertlerin tamamından önce gelen bir "birim" bulunmayacaktır. Bu varsayıma göre onların nedeni yoktur. Hâlbuki fertlerin imkânı, varlıklarıyla birlikte ilkeli olmalarını gerektirir. Mümkün fertlerin nedene ihtiyaç duydukları gerçeği ortadayken -zincirin sonsuz kabul edilmesi sebebiyle- bundan mahrum olmaları bir çelişkidir. O zaman bu zincirleme, çelişkiye yol açması dolayısıyla geçersizdir. Bu, mümkün nedenler zincirinin sonlu ve sınırlı olduğu anlamına gelir.²⁴ Bundan dolayı nedenler zinciri Zatıyla Zorunlu Mevcut'ta son bulmak zorundadır.

"Sonsuz fertlerden meydana gelen bir zincir mevcut değildir. Çünkü o eğer mevcutsa ya zatından dolayı zorunludur ya da mümkündür. Her ikisi de imkânsızdır. Ama gereklilik açıktır. Zincirin zorunlu olduğu varsayımı şöyle çürütülür: Eğer zincir zatından dolayı zorunlu ise zatından

²² Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.121. Sezgin, s.92.

²³ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.129. Sezgin, s.119.

²⁴ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.144. Sezgin, s.163.

başkasına ihtiyaç duymaması gerekir. Fakat o, parçalarına, parçaları da bir ilkeye ihtiyaç duymaktadır. Başkasına muhtaç olan, zatından dolayı zorunlu olamaz. Mümkün olduğu varsayımı ise şöyle çürütülür: Eğer o mümkün ise her mümkünün kendisini var edecek bir ilkeye ihtiyaç duyması sebebiyle bir ilkesi vardır. Zincirin ilkesi bulunmadığı için bu geçersizdir.”

Tûsî’nin kanıtlamasını bu şekilde özetleyen Kâtibî, sonsuz zincirin varlığını imkânsız saymaz. Tûsî’nin görüşünü şu nokta hariç genel olarak kabul eder: “Onu etkileyenin, içindeki bir şey olması caiz değildir.” Ona göre “nk etkileyen eğer mümkün parçaların tamamı ise, onları etkileyen kendileri dışındaki bir etkindir.” ifadesiyle, onun yakın nedeninin zincir dışından bir etken olduğu kast ediliyorsa bu reddedilebilir. Aksine bununla, dışarıdaki etkenin, zincire tüm parçaları vasıtasıyla neden olabileceği kast ediliyorsa, bunun imkânsız olduğu söylenemez. Burada Kâtibî’nin Tûsî’ye paralel düşündüğü grlmektedir. O, ileri srlebiyecek: “Etkileyici dışarıdan olursa, bu zincirin dışında olanın zatından dolayı zorunlu olması gereği (onun tüm mümkünlerin ilkesi olacağı mealindeki) iddia doğrulanır.” şeklindeki bir dayatmaya karşı çıkar. Bu ancak zincirin bütün mümkünleri içine alması halinde doğru olur. Ona göre bu, Tûsî’ye ait “Bağımsız neden, ancak onun tüm fertleridir.” öncülüyle çelişir. Kâtibî bunu kabul etmekle birlikte zinciri etkileyenin niçin ondaki bir fert veya kısıml bütün olamayacağı sorusunu saklı tutar.²⁵

Tûsî’ye göre bütünü etkileyen onun tüm fertleridir; ama tüm fertleri/parçaları etkileyen ne kendileri ne de onların bir kısmı olabilir. Bu etken eğer tüm fertleri etkiliyorsa onların dışındandır. Bu haric etkene “A” diyelim. O eğer mümkünse kendisinden başka bir etkileyene ihtiyaç duyar. Döngü imkânsızdır. O zaman başlangıç “A” olan başka bir zincirleme ortaya çıkar. Mümkünlerin oluşturduğu sonsuz zincir bütünü hakkındaki hüküm aynen bunun için de geçerlidir. O, “A”nın dışında bir ilkeye muhtaçtır. Bu “B” olsun. “B” de kendi dışındaki bir ilkeye muhtaçtır. Bu “C” olsun. Bu, tüm mümkünler için aynı şekilde devam edip gider. Bütün bu zincirlemeleri etkileyen, kendi fertlerinin tamamından başkası olamaz. Fertleri etkileyen ise kendileri veya içindeki şeyler olamaz. O zaman bu etken, fertlerin dışındaki bir şeydir. Onların dışında Varlığı Zatiyla Zorunlu’dan başkası yoktur.²⁶

2. Kıyasın şekli İle İlgili İnceleme

²⁵ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.129-131. Sezgin, s.119-122. Ayrıca bkz. Kâtibî, Hikmetu’l-Ayn, “Kâtibî Kazvinî’nin Hikmetu’l-Ayn Adlı Eserinin Tahkik ve Tercümesi” içinde, Salih Aydın, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Ankara: 2001, s.23.

²⁶ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.145. Sezgin, s.164-165.

Kâtibî, Tanrı'nın varlığının ispatıyla ilgili delilin doğal bir düzen içinde anlatılmadığı kanaatindedir. Çünkü bu şu anlama gelir: "Bir mevcut, onun etkileyeni veya etkileyenin etkileyicisi zatından dolayı zorunlu değilse ya *döngü* ya *zatından dolayı zorunlu bir mevcudun bulunması* ya da *zincirleme* gerekir. Amaç, zatından dolayı zorunlu bir mevcudun bulunmasıyla gerçekleşir." Amaçlanan sonucun *zatından dolayı zorunlu bir mevcudun bulunması* şıkında gerçekleştiği iddiası kabul edilemez. Filozofların belirttiği üç durumdan hiçbirinin zatından dolayı zorunlu olmaması halinde, zatından dolayı zorunlu bir mevcudun bulunması, aslında zatından dolayı zorunlu bir mevcudun varlığını gerektirmez. Onlara göre amaçlanan, döngü değil, zatından dolayı zorunlu bir mevcudun varlığıdır. Kâtibî, zincirlemenin geçersiz kılınabildiği kanaatinde değildir. Filozofların zincirlemeyi geçersiz kılmak için ileri sürdükleri öncül buna delalet etmez. Çünkü onlara göre zincirin sonsuz fertlerinden meydana gelen bütünün zatından dolayı mümkün olması zincirlemenin lazımı; bütünün etkileyene ihtiyaç duyması ise mümkün oluşunun lazımıdır. Bütünü etkileyenin, ya *kendisi* ya *içindeki bir şey* ya da *dışındaki bir etken* olması ise onun etkileyene ihtiyaç duymasının lazımıdır. Böyle olunca, bu bütünün imkânı çürütülünceye ve onun çürütülmesinden de zincirlemenin iptali gerekinceye kadar bu üç durumdan her birinin geçersiz kılınması gerekir. Fakat filozoflar bunu yapmak yerine ilk iki durumu, yani bütünün kendisinin ve içindeki bir şeyin etkileyen olmasını geçersiz kılmakla yetinmişlerdir.

Filozoflar, mümkünler kümesinin dışındaki etkeni zatından dolayı zorunlu mevcut kabul etmekte haklıdır; ama onun niçin zatından dolayı zorunlu olduğu sorusu hâlâ cevap beklemektedir. Dışarıdaki etkenin zatından dolayı zorunlu olması ancak tüm mevcut mümkünlerin bu zincirde yer almasına bağlıdır. Bu belli değildir. Birden fazla zincirin bulunabilmesi ihtimalinden dolayı bu zincirlerden her biri, hepsini değil, sadece bazı mevcut mümkünleri kapsar. Bu doğru olmakla birlikte dışarıdaki etkenin zatından dolayı zorunlu mevcut olması, zincirlemenin geçersiz kılındığını göstermez. Bütünün mümkün oluş lazımlarından biri geçersiz kılınmadığında onun imkân lazımı sadece bu lazım olabileceği için, bütünün imkânı çürütülemez.²⁷ Tûsî'ye göre filozoflar, dışarıdaki bir etkene ihtiyaç duyma konusunda bütün zincirlemelerin aynı hükme tâbi olmaları sebebiyle onlardan sadece birisiyle yetinmişlerdir. Dışarıdaki etkenler hakkındaki

²⁷ Kâtibî, İsbât, Nuranî, s.110-111. Sezgin, s.58-60.

yargı da mümkün olmaları halinde Zatından Dolayı Zorunlu'da son buluncaya kadar böyledir.²⁸

Filozoflara ait önermeyi hatırlayalım: "Bu mevcut, onun etkileyeni veya etkileyenin etkileyeni zatından dolayı zorunlu değilse, bütün mümkünlerin bir tane zincirde yer alması durumunda ya *döngü* ya *zatından dolayı zorunlu mevcudun varlığı* ya da *bir tane zincirleme* söz konusudur; böyle olmaması halinde ise *birden çok zincirleme* vardır." Kâtibî'ye göre bu şartlı önermenin doğruluğu ispatlandıktan sonra izlenecek yol şudur: Bu şartlı önermenin doğruluğu, varlıkta "zatından dolayı zorunlu bir mevcut"un bulunmasını gerektirir. Çünkü onun lazımı döngü olursa, döngü geçersiz olduğu için onun melzumu ortadan kalkar ve melzumun ortadan kalkması bu mevcudun, onu etkileyenin veya etkileyenin etkileyicisinin "zatından dolayı zorunlu" olmasını gerektirir. Eğer o zatından dolayı zorunlu bir mevcut ise, ondan zatiyla zorunlu bir mevcudun varlığının meydana gelmesi için ya lazıma ya da melzuma döndürülür.

Kâtibî bu konuda şöyle akıl yürütür: Bu mevcut, onun etkileyeni veya etkileyenin etkileyicisi zatından dolayı zorunlu ise amaçlanan sonuç elde edilmiş olur. Eğer bunlardan herhangi biri zatından dolayı zorunlu değilse, melzumunun gerçekleşmesi için aynı şekilde zatından dolayı zorunlu bir mevcudun bulunması gerekir. Bu varsayımın lazımı "varlığı zatından dolayı zorunlu mevcut" olursa, mesele açıktır. Eğer lazım, çürütülmüş olan "döngü" ise bu varsayım da çürür. Şayet lazım, sonsuz fertlerden oluşan bütünün mümkün olmasının melzumu olan bir veya çok zincirleme ise "bu mevcudun, onu etkileyenin veya etkileyenin etkileyicisinin zatından dolayı zorunlu olmaması varsayımı" bu bütünün mümkün olmasını gerektirir. Bu bütünün imkânı, nedeninin ya *kendisi* ya *içindeki bir şey* ya da *dışında bir etken* olmasını gerektirir. Ortada karşılıklı iki tane gereklilik vardır: Birincisi, bütünün imkânının belirtilen varsayımı (üç durumdan birinin neden olması) gerektirmesi; ikincisi ise söz konusu üç durumdan birinin bu bütünün imkânını gerektirmesidir. Kâtibî, bu iki gerekliliğin sübutundan sonra şunu söyler: Bu bütünün imkânının lazımı, eğer bütünün kendisi veya içindeki bir şey ise bütünün imkânı çürütülür. Onun çürütülmesinden bir veya çok sayıdaki zincirlemenin çürütülmesi; bunun çürütülmesinden de belirtilen varsayımın çürütülmesi gerekir. Eğer lazım, üçüncü ihtimal olan dışarıdaki etken ise bu, zincirlemenin lazımı olur. Çünkü bir şeyi gerektirenin gerektireni, o şeyi gerektirir. Bir veya çok sayıdaki zincirleme, ya geçersizdir ya da geçerlidir. Geçersiz ise, lazımının çürütülmüş olması sebebiyle bahsedilen varsayımın da çürümesi gerekir.

²⁸ Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.121. Sezgin, s.94.

Geçerli ise, zatından dolayı zorunlu mevcudun varlığı gerekir. Böylece Zatından Dolayı Zorunlu Mevcudun varlığı her halükârda sabit olur.²⁹ Tûsî'ye göre delile yapılan bu itiraz yalnızca şekille ilgili olup, delilin özü ve geçerliliğiyle ilgili bir açıklama içermez.³⁰

Kâtibî, delilin zorunlu şekilde anlatımını zayıf bulur. Çünkü bir kimse, bütünü etkileyenin onun her bir parçasını da etkileyeceği görüşünü kabul etmeyebilir. Bu bakış açısından söz konusu nedenin bütünü bütün olması bakımından etkilediği; ama parçalarının tamamını -bazı parçaların etkileyene ihtiyaç duymaması veya başka bir etkileyenden dolayı meydana gelmesi sebebiyle- etkilemediği iddia edilebilir. Zatından Dolayı Zorunlunun ve tüm mevcut mümkünlerin oluşturduğu "tüm mevcutlar"dan meydana gelen bütünün, kendisinden farklı olan parçalarına ihtiyaç duyması ve bunun onun imkânını gerektirmesi sebebiyle "zatından dolayı mümkün" olduğu anlaşılmaktadır. Bütünün nedeni, "Varlığı Zatından Dolayı Zorunlu Mevcut"tur ve Zorunlu Mevcut, nedene ihtiyaç duymadığı için kendi kendisinin nedeni değildir.³¹ İçinde Zorunlu Mevcut da var sayılan bir bütünün nedeninin onun tüm parçaları olduğunu kabul etmek, Zorunlu Mevcut'un nedeninin de bu parçalar olduğu şeklinde bir sonuç doğurabilir.

3. Tam Neden Kavramı

Tûsî, bütünün nedenini bu defa "yakın olan tam etkileyici" kavramıyla açıklamaya çalışır. Buna göre bütünün yakın olan tam etkileyicisi onun tüm parçalarından başkası olamaz. Çünkü iki şeyden biri diğerinden zatça önce olunca ve önce gelenin sonra gelenden varlık ve yokluk bakımından ayrılması imkânsız olunca önce gelen, sonra gelenin tam nedeni olur. Bu durumda "bütün", mevcuttur ve tüm parçalarından zatça sonradır. Bütünden önce olan tüm parçalar ondan varlık ve yokluk bakımından ayrılamazlar. O zaman tüm parçalar, "bütün"ün tam nedenidir. Bütünün parçaları dışındaki bir şeyin "başka bir etkileyen" olması, iki nedenin bir tek nedenliye art arda gelmesinin imkânsızlığı sebebiyle mümkün değildir.³²

²⁹ Kâtibî, İsbât, Nuranî, s.111-112. Sezgin, s.61-64.

³⁰ Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.121. Sezgin, s.95.

³¹ Kâtibî, İsbât, Nuranî, s.114. Sezgin, s.68.

³² Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.122. Sezgin, s.96.

Kâtibî, Tûsî tarafından ileri sürülen “iki Şeyden birinin diğerinden zatça önce olması ve önce olanın sonra gelenden varlık ve yokluk bakımından ayrılamaması halinde önce olanın sonrakinin tam nedeni olacağı” Şeklindeki öncülü kabul etmez. Bütünün son parçası, bütünden zatça öncedir. Son parçanın bütünden onun tam nedeni olmamasına rağmen varlık ve yokluk bakımından ayrılması imkânsızdır. Aksine tam neden, sadece kendisinden önceki parçalarla birlikte dir. Bu bütün, dışarıdaki etkenden farklıdır. Son parçanın bütünden zatça önce olduğuna karşı çıkılamaz. Eğer zatî öncelik ile, “önce gelen”in varlığından “sonra gelen”in varlığının, bunun yokluğundan da onun yokluğunun gerekmesi kast ediliyorsa son parçanın da böyle olduğunda Şüphe yoktur. Eğer onunla, sonrakine varlık veren neden olması kast ediliyorsa söz konusu önerme haklı olarak: “Biri diğerinin nedeni olan iki mevcuttan biri diğerinin nedeni olur.” Şeklinde bir anlam kazanır.³³

Tûsî, önce olanın parçalardan ayrılmasının imkânsız oluşuyla zatından dolayı ayrılamazlığını kast eder. Son parçanın ayrılamaz oluşu ise zatından dolayı değil, ancak parçaların sonuncusu olması itibariyle diğer nedenleri gerektirmesinden dolayıdır. Zira o tek başına olması halinde ayrılabilir. Kâtibî, “tüm parçalar” ile meydana getirdikleri “bütün” arasında böyle bir ilişki bulunduğunu savunan Tûsî’ye itiraz eder ve bütünün nedeninin, bütünden farklı bir etken ile birlikte parçaların da nedeni olabileceğine ihtimal verir.³⁴ Tûsî’ye göre nedenler tümüyle meydana gelip her biri nedenin nedenlisinden önce gelmesini gerektirince onların sıralanmasını sağlar. Nedenlerin sıraya göre meydana gelmeleri esnasında bütün, zaruri olarak meydana gelmiş olur. Başka bir Şeye ihtiyaç duyulmaz. Bütün, söz konusu bütünden başka olması halinde, parçalarıyla birlikte başka bir etkene ihtiyaç duyabilir.³⁵

Tûsî’ye göre araştırılan konu, “bütünü etkileyenin, onun tüm parçalarını da etkileyip etkilemediği” meselesidir. Burada bütünü etkileyenin, bütün olması bakımından parçalar dışında bir Şey olması düşünülemez. Kâtibî bu düşünceyi kabul eder; ama bunun doğruluğunun niçin “Tüm parçaların tam nedeni, ancak parçaların mümkün olmaları halinde bu parçaların nedenidir; onlar aracılığıyla da bütünün nedenidir.” görüşünün doğruluğunu gerektirdiğine anlam veremez. Bu öncül aslında doğrudur. “Bütünü etkileyen, onun tüm parçalarını da etkiler.” öncülünün doğruluğu, “Bütünün varlığının tam nedeni, onun tüm parçalarıdır.” Şeklindeki ilk öncülün doğruluğundan kaynaklanmaz. Onun doğruluğu

³³ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.131. Sezgin, s.123-124.

³⁴ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.131. Sezgin, s.124.

³⁵ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.145. Sezgin, ss.166-167.

kendi doğruluğundan kaynaklanmaktadır. Fakat ilk öncülün doğruluğundan bu sonuca niçin ulaşıldığı sorusu cevap beklemektedir. Kâtibî'ye göre de tümel olumlu, olduğu gibi tümel olarak döndürülemez. Onun doğruluğu, bütünü etkileyenlerin bir kısmının parçaları da etkilediği iddiasının doğruluğunu gerektirir. Ama tikel olumlu, birincide büyük önerme olmaya elverişli değildir. O zaman "Araştırılan konunun, bütünü etkileyenin onun tüm parçalarını da etkilemesi olduğu açıklığa kavuşmuştur." diyen öncülün zayıf olduğu anlaşılır.³⁶

Tûsî'ye göre burada bütünü etkileyenin, bütün olması bakımından parçalar dışında bir şey olması düşünülemez. Çünkü sıralı olan nedenleri ve nedenlileri etkileyen, onların sıralı fertlerinden başkası değildir. Sıralanışın sebebi, nedenler ve nedenliler olmaları bakımından bizzat parçalardır. Neticede bütünü etkileyen nedenin, her şeyden önce parçaları etkilediği anlaşılmıştır.³⁷ Kâtibî bunu kabul etmez. Mümkün fertlerden oluşmuş bütünü etkileyen şeyin onun tüm parçaları olduğu görüşü doğru kabul edilse bile, bu niçin bütünü etkileyenin onun her bir ferdi de etkileyeceği şeklindeki tümel önermenin doğruluğunu gerektirsin? Kâtibî, iddianın bu şekilde sınırlandırılmasına karşı çıkar.³⁸

Tûsî, bütünü etkileyenin, onun fertlerinden her birisini de etkilediğini iddia etmez. Bu ifade (1), Tûsî'nin birkaç satır önce nakledilen "Neticede bütünü etkileyen nedenin, her şeyden önce parçaları etkilediği anlaşılmıştır." ifadesiyle (2) çelişkili görünmesine rağmen maksatları tamamen farklı olduğu için aslında çelişkili değildir. (2) nolu ifadede bütünü etkileyen neden derken bütünü önce parçaları etkilemek suretiyle dolaylı olarak etkileyen "Zatıyla Zorunlu Mevcut" kast edilir. (1) nolu ifadedeki bütünü etkileyen neden kavramıyla ise bütünü oluşturan yakın tam etkileyici neden dediği tüm parçalar kast edilir. Bu durumda zatından dolayı zorunlu mevcutlardan, Zatından Dolayı Zorunlu'dan ve mümkününden meydana gelen bütünü etkileyicisinin "Zorunlu"yu da etkilediği iddia edilemez. Tûsî burada Zorunlu'dan ve tüm mümkünlerden oluşan tüm mevcutlar toplamı anlamında bütünü kast ediyor görünmektedir. Buna göre içinde Zorunlu'nun da bulunduğu bir bütünü etkileyenin, mesela bu bütünün tüm parçalarının Zorunlu'yu da etkilediği söylenemez. Tûsî, maksadını yakın tam etkileyici ve uzak tam etkileyici arasındaki farka dikkat çekerek anlatmaya çalışır: Tüm fertleri mümkün olan bir bütünün

³⁶ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, ss.133-134. Sezgin, s.130-131.

³⁷ Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.123. Sezgin, s.98-99.

³⁸ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.134. Sezgin, s.132.

“yakın tam etkileyici”si, onun tüm fertlerinden başkası olamaz. “Uzak tam etkileyici” ise önce fertleri, sonra bütünü etkiler.³⁹

Fertleri mümkün olsun olmasın, bütünü etkileyen eğer tüm parçalar ise, bütünün parçaya ihtiyacı gereği tüm parçaların her ferde ihtiyaç duyması sebebiyle onun herhangi bir ferdini etkilemesi imkânsızdır. Onlardan bir fert, parçalardan meydana gelen bütününün nedenlisi olursa döngü gerekir. Bu imkânsızdır.⁴⁰

Normalde doğru olan bu açıklamanın tartışılan konuyla ilgisiz olduğunu düşünen Tûsî, bütünün yakın tam etkileyicisinin, onun fertlerini de etkilediğini söylemez; aksine şunu der: Eğer o, bütünün parçalar dışındaki tam etkileyeni ise bu etkileyen yakın değil, uzaktır. Dolayısıyla bütünü etkilemeden önce fertleri etkiler.⁴¹ Kâtibî'nin Tûsî tarafından yapılan bu ayrımı dikkate almadığı görülüyor. Tûsî, içinde Zorunlu Mevcut bulunan bütün ile sadece mümkünlerden oluşan bütünü birbirinden ayırıyor. Ayrıca bütünün içindeki parçaların bizzat parçaları etkilediğini hiç söylemiyor.

Kâtibî'ye göre mümkün fertlerden meydana gelmiş bir bütünü etkileyenin onun her bir parçasını da etkilemesi zorunlu olursa sebep olunan, tam sebepten ya önce ya da sonra gelir. İki de imkânsızdır. Bütünü etkileyenin onun tüm parçaları olduğu varsayımına göre tüm parçaların en sonundaki parçanın en başındaki parçayı etkilemesi diye bir durum ortaya çıkacağı için Kâtibî bunu imkânsız sayıyor. Tûsî'yi tuzağa düşürmeye, onun görüşünü kendi deliliyle çürütmeye çalışıyor. O, gerekliliği şöyle açıklar: İki parçadan oluşan bir bileşiğin her bir parçası, yatak örneğinde olduğu gibi, parçalardan birinin diğerinden zaman bakımından önce gelmesi halinde mümkündür. Bileşiğin “madde” adlı parçası, “yataklık sureti” adlı diğer parçasından önce gelmiştir. Bütünü etkileyen, onun her bir parçasını da etkilerse, etkileyen ya önce gelen parça ile birlikte var olur ya da birlikte var olmaz. Eğer önce gelen parça ile birlikte var olmazsa, sebep olunanın tam sebepten “önce” gelmesi gerekir. Eğer onunla birlikte var olursa, sebep olunanın tam sebepten “sonra” gelmesi gerekir. Her ikisi de imkânsızdır.⁴²

Tûsî, bütünü tam etkileyenin onun tüm parçalarını da tam etkilediğini söyler(!). Kâtibî'nin görüşünü haklı kılacak şekilde sadece bazı parçalarını etkilediğini söylemez. Yatağın maddesini tam etkileyen, yatağı tam etkilemez. Yatağın maddesini tam etkileyene onun suretini tam

³⁹ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.148. Sezgin, s. 174.

⁴⁰ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.134. Sezgin, s.133.

⁴¹ Tûsî, Nakd, Nuranî, ss.148-149. Sezgin, s. 175.

⁴² Kâtibî, İsbât, Nuranî, s.114. Sezgin, s.70.

etkileyen şey eklenince iki etkileyenin oluşturduğu bütün birlikte hem yatağı hem de onun parçalarını tam etkiler. Tûsî bütünün tam etkileyenin parçaları da tam etkilediğini söylemekle, onun her parçayı aynıyla bizzat etkilediğini değil, aksine, her bir parçayı tam etkileyenler ihtiva ettiğini kast eder. Bütünün içindeki parçaların sırayla biri diğerinin nedeni veya nedenlisi olmasıyla bütün, tam etkileyenler ihtiva etmiş olmaktadır. Bir parçayı etkileyenin, her bir parçayı veya bütünün etkileyenden başka olması, bu amaçla çelişmez.⁴³ Kâtibî, "Bütünün tam etkileyen, onun tüm parçalarını da tam etkiler." cümlesindeki tüm parçalar ile bu parçaların toplamı olmaları bakımından tüm maddî ve şekli nedenlerin kast edilmesi halinde "Bütünün tam etkileyen, bütünün tam etkileyendir." gibi bir tekrara düşüleceğini söyler. Çünkü "bütün"ün, bu parçaların toplamı olması bakımından maddî ve şekli parçaların tamamı olmak dışında bir anlamı yoktur. Parçalar toplamı ile, parçalardan tek tek her birisinin kast edilmesi durumunda bütünün etkileyenin, parçalarından her birini etkilediği sonucuna ulaşılamaz.⁴⁴ Tûsî'nin bu yoruma itiraz etmemesi ve Kâtibî'nin de onun açıklamalarını son derece dakik olarak nitelemesi bu noktada görüş birliği içinde olduklarını gösterir.

Kâtibî'ye göre bütünün tam nedeninin onun tüm parçaları olduğu kesinleşse bile bu, zincirlemelerin çürütülmesi sonucunu vermez. Çünkü zincirlemelerin nedeninin bütünün tüm parçalarıyla sınırlanması, çürütülmeleri sonucunu doğurmaz.⁴⁵ Temelde bundan farklı düşünmeyen Tûsî, bütünün tam nedeninin onun tüm parçaları olması ile zincirlemenin çürütülmesi arasında doğrudan bir ilişki görmez. Nedenin parçalarla sınırlanması, zincirlemenin çürütülmesi sonucunu vermez. Bu sonuca ancak, tüm parçaların kendi kendilerinin nedeni olmasının imkânsızlığıyla, herhangi bir parçanın veya parçalar kümesinin onlara neden olmasının imkânsızlığıyla ve parçalar dışındaki bir şeyin onlara neden olmasının imkânsızlığıyla ulaşılabilir. Zincirlemenin çürütülmesi, yalnızca parçaların bir nedene muhtaç olması ile açıklanabilir.⁴⁶

4.Maddî ve Şekli Parça Ayrımı

⁴³ Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.123. Sezgin, ss.99-100.

⁴⁴ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.135. Sezgin, s.133.

⁴⁵ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.135-136. Sezgin, s.134-137.

⁴⁶ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.149. Sezgin, s. 176.

Tûsî, parçalarla birlikte bir yapı (heyet) ve oluşumun (terkip) bulunduğu ve bütünün bu ikisinin katılımıyla meydana geldiği şeklindeki açıklamanın doğurduğu sonuçlara dikkat çeker.⁴⁷

Kâtibî'ye göre tüm parçaların zincirin nedeni olarak kabul edilmesi halinde kendisi dışındaki şey, fertlerinden bir fert veya içindeki kısmî bütün seçenekleri ortadan kalkar. Fakat bu, zincirlemenin iptaliyle ilgilenilmemesi halinde ne zincirlemenin iptaline ne de Varlığı Zatiyla Zorunlu Mevcudun ispatına yarar.⁴⁸

Tûsî, zincirlemenin iptalini sadece dış ve iç etkenlerin neden olmasını reddetmek suretiyle değil; aynı zamanda kendisinin, içindekinin veya dışındakinin neden olmasının imkânsızlığı sebebiyle "tüm parçaların neden olmasını reddetmek" suretiyle de açıklar. Eğer dışarıdakinin iptaliyle ilgilenilmez; fakat sadece kendisinin ve içindekinin iptaliyle yetinilirse, parçaların kendilerinden başkasına ihtiyaç duymaları sebebiyle dışarıdaki bir etkene ihtiyaç duymaları gerekir. Bu istidlalde Zorunlu, bütün mümkünleri içine alan sonsuz zincirlemelerin kendileri dışındaki bir etkene ihtiyaç duymalarıyla ispatlanmıştır. Bu durumda zincirlemenin iptaline gerek yoktur.⁴⁹

Kâtibî, bütünün yapı ve oluşumun katılımıyla meydana geldiği iddiasını, tüm parçaların bütünden zatça önce ve ondan varlık ve yokluk bakımından ayrılamaz oldukları şeklindeki öncüle reddiye olarak görür. Tüm parçalarla birlikte bir yapı ve oluşum bulunmadıkça bütünün meydana gelmesi imkânsızdır. Böyle olunca bütünün nedeninin bu "yapı" veya "oluşum" ya da ikisinden meydana gelen "bütün" olması muhtemeldir.⁵⁰ Tûsî'ye göre yapı ve oluşum, bütünün tam nedeni olmayabilir; ama parçalardan ve yapı ve oluşumdan meydana gelen bütünün tam nedeni olabilir.⁵¹ Yapı ve oluşum, parçalardan farklı ise (birinci ihtimal) parçalar ile kast edilen "maddî parçalar"dır. Yapı ve oluşum "şeklî parça" kabul edildiği takdirde parçalar denince sadece bazı parçalar kast edilmiş olur. Hâlbuki parçalar ile tüm parçalar kast edilmektedir.⁵²

Bütünün hakikati kapsamına giren tüm parçaların onun tam nedeni olduğunu kabul eden Kâtibî'ye göre Tûsî'nin bahsettiği yapı ve oluşumun,

⁴⁷ Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.122. Sezgin, s.97.

⁴⁸ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.132. Sezgin, s.125.

⁴⁹ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.146. Sezgin, ss.167-168.

⁵⁰ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.132. Sezgin, ss.125-126.

⁵¹ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.146. Sezgin, s.168.

⁵² Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.122. Sezgin, s.97.

“bütün”ün mahiyetine dâhil olması halinde her ikisinin veya bir tanesinin tam neden olması imkânsızdır. Zira bütünün içinde olan, aynı nedenliye iki nedenin peş peşe neden olmasının imkânsızlığından dolayı tam neden olamaz. Tüm parçaların ayrı; yapı ve oluşumun ayrı birer neden olarak anlaşıldığı görülmektedir. Eğer yapı ve oluşumdan her ikisi veya sadece biri bütünün dışında ise “dışarıda olan” ve dışarıdakinden ve içeridekinden meydana gelen “kısmî bütün” zaruri olarak bütünün dışında olur. Bütünün dışında olan da aynı şekilde bir tek nedenliye iki nedenin peş peşe neden olmasının imkânsızlığı kuralınca tam neden olamaz.⁵³ Tûsî’ye göre parçaların nedenliğini bu şekilde ispatlarken dışarıdakinin nedenliğini geçersiz kılmaya gerek yoktur. Çünkü o burada tam neden kavramı ve varlığı olarak açıklanmıştır.⁵⁴

Tûsî, yapı ve oluşumun parçalardan farklı olmaması durumunda (ikinci ihtimal) etkileyene ihtiyaç duymayacağı görüşündedir. Çünkü yapı ve oluşum şekli bir parçadır.⁵⁵ Kendi ifadesine göre Kâtibî, “yapı ve oluşum”un etkileyene ihtiyaç duyduğunu iddia etmemiş; aksine, delili belirterek, söz konusu kıyasın “küçük önermesinin” doğruluğunu reddetmiştir. “Tüm parçalar bütünden öncedir ve ondan varlık ve yokluk bakımından ayrılamaz.” cümlesindeki “tüm parçalar” ile kast edilen eğer “maddî parçalar” ise bunların bütünden varlık bakımından ayrılmasının imkânsızlığı reddedilmiştir. (Yani maddî parçalar bütünden varlık bakımından ayrılabilir!) Eğer şekli ve maddî parçalar birlikte parçaları oluşturuyorsa, bu, şeyin kendi kendisinin nedeni olduğunu iddia etmektir. Zira “bütün”ün, şekli parçalar ve maddî parçalar birlikteliğinden başka anlamı yoktur. Tûsî, Kâtibî’nin bu iddiasını kesin surette reddeder.⁵⁶

Tûsî, bütün üzerinde birisi doğrudan, diğeri dolaylı olmak üzere iki tür etkileme olduğunu düşünür. Doğrudan etkileme, tüm parçaların bütünün tam nedeni olması şeklinde ortaya çıkar. Dolaylı etkilemede etkileyenin -burada yapı ve oluşumun- önce parçaları, bunlar aracılığıyla da bütünü etkilemesi gerekir. Yapı ve oluşum, maddî parçalardan farklı iseler, tüm parçalar kapsamına girerler. Eğer maddî parçalardan farklı değillerse maddî parçaları etkileyen, yapı ve oluşumu da etkiler; bunlar aracılığıyla da bütünü etkiler.

⁵³ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.132. Sezgin, ss.126-127.

⁵⁴ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.146. Sezgin, s.169.

⁵⁵ Tûsî, et-Ta’likât, Nuranî, s.122. Sezgin, s.97.

⁵⁶ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, ss.132-133. Sezgin, ss.127-128.

Maddî ve şeklî parçaları birlikte bütünün kendisi sayan görüş Tûsî tarafından şöyle çürütülür: Maddî parçalar maddî nedenlerdir. Şeklî parçalar ise şeklî nedenlerdir. Nedenler nedenliden önce geldiğine göre nedenli nedenlerin aynısı olamaz. Maddî, şeklî, failsel ve amaçsal diye dört çeşit neden kabul edildikten sonra burada “bütün”ün temsil ettiği nedenli, maddî parça ve şeklî parçanın da dâhil olduğu “neden” kısımları arasında sayılamaz. “Maddî ve şeklî parçalar bütünün kendisi değil; bilakis maddî parçalar şeklî parçalarla birlikte bütünün kendisidir.” denemez. Çünkü eğer birliktelik, maddî ve şeklî parçalara bütünün kurucusu olarak eklenirse “şeklî parça” olur. O zaman bu, şu anlama gelir: Maddî parçalar, şeklî parçalar ve ikisinin birleşme sureti, üçü birlikte bütünün kendisidir. Bu durumda şeklî parçalar, maddî parçalar kategorisine gireceği için şeklî sıfatının belirtilmesi zait olur. Çünkü şeklîlik, “birlikte” lafzından anlaşılan şeydir. Hâlbuki tüm maddî parçalar ve şeklî parçalar, onlara eklenen “beraberlik” dikkate alınmadan değerlendirilebilir.⁵⁷

Tûsî'ye göre tüm parçalar bir etkileyene ihtiyaç duyarlarsa, tüm parçaları etkileyen, bütünün onlar aracılığıyla etkiler. Eğer etkileyene ihtiyaç duymazlarsa, bütünün etkileyen, parçaların etkileyene ihtiyaç duymaması sebebiyle onun parçalarından hiçbirisini etkilemez.⁵⁸

Kâtibî'ye göre, etkileyene bazı parçalar değil de diğerleri ihtiyaç duyabileceği için hangilerinin ihtiyaç duyup hangilerinin duymadığı şeklindeki bölümlenme sınırlanamaz. Ortada karşılıklı iki tane gereklilik vardır: Birincisi, bütünün imkânının belirtilen varsayımı (üç durumdan birinin neden olması) gerektirmesi; ikincisi ise söz konusu üç durumdan birinin bu bütünün imkânını gerektirmesidir.” İki gereklilikten birisinin doğruluğu birinci varsayıma, diğerinin doğruluğu ise ikinci varsayıma dayanır. Fakat ikisi de yöneltilen itiraza cevap olmaya elverişli değildir. Birinci gereklilik açıktır. Çünkü tüm parçaları etkileyenin bu parçalar vasıtasıyla “bütün”ü de etkilemesinden -tüm parçaların etkileyene ihtiyaç duyduğu varsayımına göre- bütünün etkileyenin onun her bir parçasını da etkilemesi gerekmez. Başka bir ifadeyle, tüm parçaları etkileyen, bu parçalar vasıtasıyla bütünün etkiledi diye bütünün tam nedeni olan tüm parçaların kendi kendilerini de etkilemesi gerekmez. Kâtibî, yönelttiği itirazın doğruluğunu desteklemesi sebebiyle ikinci gerekliliği daha açık bulur. Çünkü o zaman etkileyene muhtaç bir “bütün”ün varlığı ispatlanır ve bu etkileyen, bütünün fertlerinden hiçbirisini etkilemez.⁵⁹

⁵⁷ Tûsî, Nakd, Nuranî, ss.146-147. Sezgin, ss.169-171.

⁵⁸ Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.122. Sezgin, s.98.

⁵⁹ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.133. Sezgin, s.129.

Tûsî, Kâtibî'nin aksine bölümlenmeyi sınırlı kabul eder. Çünkü durum, parçaların ihtiyaç duyup duymamalarına göre farklılık gösterir. Bazılarının değil de diğer bazılarının ihtiyaç duyması ikinci gerekliliğe dâhildir. "Parçalar ihtiyaç duymaz." önermesi, "Parçaların tamamı ihtiyaç duymaz." anlamına gelir. Hepsinin ihtiyaç duymaması; fakat sadece bazılarının ihtiyaç duyması muhtemeldir. Bu durum, şu bitişik önermenin tâlisinde açıkça görülür: "Bütünü etkileyen, onun parçalarının her birisini etkilemez." Burada olumsuzluk genellenmemiş, aksine genellik olumsuzlanmıştır. Tûsî'nin bu iki gerekliliği gündeme getirme gayesi itirazı cevaplamak değil, tüm parçaların bütünü tam nedeni olduğunu açıklamaktır. Buna göre, bütünü tüm parçalar dışında bir etkileyene ihtiyaç duyması, etkileyenin "uzak etkileyen" olması sebebiyle tüm parçaların nedenliğiyle çelişmez.⁶⁰ Daha önce de belirtildiği gibi, bütünü yakın tam etkileyeni olan tüm parçaları dışında uzak etkileyeni bulunabilir; ama bu, bütünü doğrudan değil, parçalar vasıtasıyla etkiler.

"Bütünü etkileyenin onun her bir parçasını da etkilemesi bütünü mümkün fertlerden meydana gelmesi şartına bağlıdır." açıklaması Kâtibî'yi tatmin etmez. O bunun bir çelişki olarak yöneltilemeyeceğini ifade eder. Nedenin bütünü bütün olması bakımından etkilemesi ve parçalarının tamamını -bazı parçalarının bu etkileyen dışında başka bir neden ile meydana gelmesinden dolayı- etkilememesi niçin caiz olmasın? Bundan dolayı çürütme yolunu bırakıp reddetmekle yetiniyor ve muhaliflerini iddialarını destekleyecek bir delil getirmeye davet ediyor.⁶¹ Bütünü varlığının tam nedeninin, onun tüm parçaları olduğunda şüphe yoktur. Tüm parçaların tam nedeni ise ancak parçaların mümkün olmaları halinde parçaların nedeni; daha sonra onlar vasıtasıyla bütünü nedenidir. Kâtibî, Tûsî'nin bu düşüncesine katılmaz.

Tûsî, bütünü varlığının tam nedeninin, onun tüm parçaları olduğu şeklindeki görüşünü konunun özünden getirdiği delil ile ispatlar. Zatiyla önce olmakla birlikte nedenliyi -kendisinden varlık ve yokluk bakımından ayrılmasının imkânsızlığı sebebiyle- zatından dolayı gerektiren tam neden kavramı üzerinde düşünüldüğünde tüm parçaların böyle olduğu görülür. Tartışmaya konu olan sonsuz zincir içinde tüm parçalarının tam nedeni olan her şey bulununca zincirin varlığı ile beraber tüm parçaların varlığı, tüm parçaların varlığı ile beraber de zincirin varlığı gerekir. Zincirin varlığının zorunluluğuna parçalarının tam nedeni olan şey ile birlikte hükmedilmiştir.

⁶⁰ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.147. Sezgin, ss.171-172.

⁶¹ Kâtibî, İsbât, Nuranî, s.114. Sezgin, s.69-70.

Yani parçaların nedeni olan “Zorunlu Mevcut” zorunlu olunca parçaların eseri olan bütünün varlığı da zorunlu olur. Bu konudaki iki öncülden her birinin doğrulukta diğeri ile irtibatlı olduğu anlaşılmıştır. “Tüm parçalar zincirin tam nedenidir.” şeklindeki tümel olumlu önerme, “Zincir tüm parçaların tam nedenidir.” şeklinde tümel olarak döndürülemez; ama bundan da asla doğruluğu kabul edilen şeyin zayıflığı anlaşılmaz.⁶²

4. Bütün ile Parçalar Arasındaki Fark

Filozoflara nispet edilen kanıtlamayı hatırlayalım: Sonsuz fertlerden oluşan *bütün* mümkündür. Her mümkünün mutlaka bir *tam nedeni* vardır. Tam neden ile, mümkünün ihtiyaç duyduğu her şey kast edilir. Tam nedenin, bu bütünün *kendisi* olması imkânsızdır. Bunun, bir şeyin içinde olanın, -o şeyin diğeri parçalara da dayanması gereği- onun tam nedeni olmasının imkânsızlığı sebebiyle *onun içindeki bir şey* olması da imkânsızdır. Bu iki seçenek geçersiz olunca nedenin *onun dışında bir etken* olması seçeneği kesinleşmiştir.

Bu kanıtlamaya itiraz eden Kâtibî, nedeni “tam neden” ile açıklayan muhaliflerine: “Bir şeyin tam nedeninin o şeyin kendisi olması niçin caiz değildir?” sorusunu yöneltir. “Nedenin, söz konusu şeyin kendisi olamayacağı zorunlu olarak bilinir.” görüşünü doğru bulmaz. Zira o imkânsız olsaydı meydana gelmezdi. Hâlbuki meydana gelmiştir. Tüm mümkün mevcutlardan meydana gelen “bütün”, filozofların açıkladığı gibi mümkündür. Tam nedenin bütünün kendisi olduğu şöyle açıklanabilir: Her mümkünün mutlaka mevcut bir tam nedeninin bulunması gerekir. Bütünün tam nedeninin, içinde olmayan bir şeye dayanması zaruretinden dolayı “içinde yer alan bir unsur” olması imkânsızdır. Bütünün dışında bir mevcudun bulunmaması sebebiyle tam nedenin “dışarıdan bir etken” olması da imkânsızdır. Bu iki kısım geçersiz olunca, onun tam nedeninin “bütünün kendisi” olması varsayımı öne çıkar.⁶³

Tûsî, bütünün tam nedeninin, ya *bu bütünün kendisi* ya *onun içindeki bir şey* ya da *onun dışındaki bir etken* olduğu şeklinde ifade edilen varsayımları şu şekilde inceler: İçindeki, ya içinde olanların bazısıdır ya da hepsidir. İçindikilerin bazısının neden olmaması, hepsinin birden neden olmayacağı anlamına gelmez. Tanımlananın tüm parçalarını kapsayan tam tanım, bu parçalardan bir araya gelmiş olan tanımlananın bilinme nedenidir. On sayısının parçaları olan birlerin tamamı, -bazıları ona neden olmaksızın- on sayısının varlık nedenidir. Bir mevcudun kendi kendisinin nedeni

⁶² Tûsî, Nakd, Nuranî, s.148. Sezgin, s. 173.

⁶³ Kâtibî, İsbât, Nuranî, s.115. Sezgin, s.71-72.

olduğunu savunmak, imkânsız ve çelişkili bir iddiadır. İçindeki şeyin ve dışındaki etkenin tam neden olmalarının geçersizliğinden bir mevcudun kendi kendisinin tam nedeni olacağı sonucu çıkmaz.⁶⁴ Tûsî, Kâtibî tarafından dillendirilen “bir mevcudun kendi kendisinin tam nedeni olabileceği” teorisini çürütür ve bütünün parçalarının onun kendisiyle özdeşleştirilmesine ısrarla karşı çıkar. Bu husus, iki düşünür arasındaki görüş ayrılığının temel noktalarından birini oluşturmaktadır.

Kâtibî’ye göre zorunlu bilgi, her kavramın başkasına üç muhtemel etkenden biri olarak tezahür eden nispeti ile meydana gelir. Bu nispet, onun ya bizzat bu parçalar ya onun içinde bulunan bir şey ya da onun dışındaki bir etken olmasıdır. İçinde bulunanların tamamı maddî ve şekli parçalardan ibaretse o, “bu şeyin kendisi” demektir. Sadece maddî parçalardan ibaretse “içindeki şey” demektir. Bütünün nedenlerini bu üç ihtimalle sınırlayan Kâtibî, içindeki şey ve dışındaki etken şıklarının geçersizliğinden “parçaların kendisi” şikkının gerçekleşeceği sonucunu çıkarır. Tasavvur edilmesi tanımlananın tasavvurunu gerektiren tam tanımın kapsadığı tüm parçalar, gerçekte bütünün parçalarının hepsi değil, bazılarıdır. Bunlar, şekli parçaların tanımlanan şeyin mahiyetine zorunlu olarak girmesi sebebiyle maddî parçalardır.⁶⁵ Tûsî’ye göre bir şeyin maddesi ve sureti, şeyin kendisinden onun nedenleri olmaları sebebiyle zatça öncedirler. Bunlar şeyin kendisi olsaydı, onun kendi kendisinden önce gelmesi ve nedeninin başka bir etken değil, kendisi olması gerekirdi. Şeyin içinde olan, ondan nedenlik itibarıyla öncedir. Önce gelen şekli ve maddî parçalar, zorunlu olarak şeyin kendisi olamaz.

Kâtibî, on sayısının parçaları olan birler hakkındaki görüşün de bütünün parçalarındaki gibi olduğunu belirtir. Bu birler, on sayısının oluşumu esnasında yapı ve sureti zorunlu kılarlar. Birler, yapı ve suret ile birlikte on sayısının mahiyetinin gerçekleşmesinin tam nedeni olurlar. Tûsî bu görüşe, birlerin on sayısından başka olmaları şartıyla katılır. Tam neden olan birler, nedenlisi konumundaki on sayısından farklıdır.⁶⁶

Tûsî’ye göre şeyin kendi kendisinin nedeni olduğu görüşü, imkânsız ve çelişkili bir iddiadır. Kâtibî, onun bu görüşüne karşı çıkar. Zatiyla zorunludan ve tüm mevcut mümkünlerden oluşan bütün, mevcut bir mümkündür ve onun zaruri olarak mevcut bir tam nedeni vardır. Onun tam

⁶⁴ Tûsî, et-Ta’likât, Nuranî, s.124. Sezgin, s.101.

⁶⁵ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.136. Sezgin, s.138.

⁶⁶ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.149. Sezgin, ss. 176-177.

nedeninin, tüm maddî parçaları olması imkânsızdır. Çünkü maddî parçalar, bütünüün bazı parçalarıdır. Filozoflar parçanın tam neden olmasını imkânsız saymışlardır. Bütünüün dışında bir mevcudun varlığı çürütüldüğü için tam nedenin onun dışında bir şey olması da imkânsızdır. Böylece tam nedenin, tüm maddî ve şekli parçalar olduğı kesinlik kazanmıştır. Şeyin bizzat neden olmasının bundan başka bir anlamı yoktur.⁶⁷ Tûsî, bazı parçaların fertleri sonsuz mümkünler olan zincirlemede neden olmadığını belirtir ve zincirlemeyi kendi kendisinin ve nedenlerinin nedeni olmasıyla açıklar. Burada zaruri olarak “zorunlu parça” diğere parçaların; tüm parçalar da birleşik bütünüün nedenidir. Bu, imkânsızlık ve çelişkiye yol açmaz.⁶⁸

5. Zincirlemenin Tatbik Deliliyle Çürütülmesi

“Nedenlerin ve nedenlilerin, başlangıç tarafından sonsuza kadar zincirleme devam etmesi halinde, son nedenli⁶⁹ ile onun zincirde dizili nedenlerinden her birisi arasında sonlu ya da sonsuz nedenler bulunur. Son nedenli ile zincirde dizili nedenlerinden her biri arasında *sonsuz* nedenler olduğı varsayımı imkânsızdır. Bu, sonsuzun sınırlayan iki taraf arasındaki şeylerle sınırlanmasını gerektireceğı için zaruri olarak imkânsızdır. *Sonlu* nedenlerin bulunması da aynı şekilde geçersizdir. Zira bu durumda bütünüün -son nedenli ile nedenlerinden biri arasında yer alması sebebiyle-sonlu olması gerekir. Bu, bütünüün sonsuz olduğı varsayımıyla çelişir.” Kâtibî, filozofların bu görüşüne katılmaz. Aslında o, son nedenli ile onun zincirdeki her bir nedeni arasında sonlu nedenler bulunduğı görüşünü geçersiz saymaz; fakat bütünüün son nedenli ile nedenlerinden her biri arasında yer alması sebebiyle sonlu olacağı yorumuna karşı çıkar. Bu öncül, tartışmanın aslını oluşturur. Bunun kabul edilmesi halinde sonsuzun sınırlı iki taraf arasında yer almasının imkânsızlığından dolayı filozofların iddiası sabit olur.⁷⁰

Tûsî, *sonluluk* varsayımının geçersizliğini şöyle açıklar: Bütünüün, son nedenli ile mevcut nedenlerden biri arasında yer aldığını söylemek, sonuç verici bir iddia değildir. Çünkü iki şey arasında yer alan bir şey, ancak iki belirli şey arasında yer alır. Son nedendenden sonra bulunan her şey sonlu kabul edildiğı için onun son nedenli ile belirli bir şey arasında yer alması

⁶⁷ Kâtibî, *Munâkaşât*, Nuranî, s.137. Sezgin, s.140.

⁶⁸ Tûsî, *Nakd*, Nuranî, s.149. Sezgin, s.178.

⁶⁹ Burada bizim “son nedenli” diye ifade ettiğimiz tabirin metindeki aslı “ilk nedenli”dir. Hem Kâtibî hem de Tûsî açıklamalarını nedenliler tarafını esas alarak yaptıkları için hareket noktası itibariyle buna ilk nedenli demişlerdir. İlk nedenden sonraki nedenli anlamındaki ilk nedenli ile karışmaması için biz “son nedenli” demeyi tercih ettik.

⁷⁰ Kâtibî, *İsbât*, Nuranî, s.115. Sezgin, s.73.

gerekmez. *Sonsuzluk* varsayımına göre, bütünün son nedenli ile başka bir şey arasında yer aldığı düşünülmesine imkân verecek şekilde bütünden sonra hiçbir şey bulunmaz.⁷¹

Kâtibî'ye göre Tûsî'nin işaret ettiği şey şu iki hususun reddedilmesinden ibarettir: Birincisi, son nedenli ile her bir nedeni arasında sonlu sayıda nedenin bulunduğu öncülünün çürütülmesi; ikincisi ise böyle olması halinde bütünün, son nedenli ile nedenlerinden herhangi birisi arasında yer alması sebebiyle sonlu olacağı şeklindeki iddianın bu öncülün iptalinde esas alınmasıdır. Kâtibî, Tûsî'nin bir üst paragrafta değindiğimiz açıklamasını son derece güzel, mantıklı ve hatta kendi kanıtlamasından bile başarılı bulur.⁷² Tûsî'nin bu açıklamaya ikinci risalede değinmemiş olması, maksadının muhatabı tarafından doğru anlaşıldığını göstermektedir.

Filozoflar, birbiriyle çakışan ya da çakışmayan iki bütün meselesinde şöyle düşünürler: "Nedenler ve nedenliler sonsuza kadar zincirleme giderse, başlangıç tarafından sonsuz olan ve birinin başlangıcı son nedenli, diğerinin başlangıcı ondan birkaç parça sonraki nedenli olmak üzere iki bütün meydana gelir. O zaman ikinci bütünün ilk parçasının birinci bütünün ilk parçası ile, ikinci bütünün ikinci parçasının da birinci bütünün ikinci parçası ile farazi olarak çakışması/uygun düşmesi anlamında, ikinci bütün birinci bütün ile ya çakışır ya da çakışmaz. Eğer çakışırsa birinci bütünün ikinci bütüne eşit olması gerekir. Fakat birinci bütün ikinci bütünden sonlu miktarda fazladır. Bu durum, fazla olanın eksik olana eşit olması anlamına geleceği için imkânsızdır. Eğer çakışmazsa, ikinci bütün başlangıç tarafından kesilir, sonlandırılır, birinci bütün ondan sonlu miktarda fazla olur. Bundan dolayı ikinci bütün bu taraftan kesilmesi sebebiyle; birincisi ise ondan sonlu miktarda fazla olması ve sonludan sonlu miktarda fazla olanın sonluluğunun zorunlu olması sebebiyle başlangıç tarafından sonludur. Hâlbuki ikisi de başlangıç tarafından sonsuz farz edilmişti. Bu, çelişkilidir ve imkânsızdır." Kâtibî, filozofların yaptığı bu açıklamaya göre uyumsuzluk/çakışmazlık halinde ikinci bütünün kesilmesi gerektiğini kabul etmez. Bunun, insanın uyumu kavramaktan aciz olması

⁷¹ Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.124. Sezgin, s.102.

⁷² Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.137. Sezgin, s.141.

sebebiyle uyumsuzluk olma ihtimali vardır. İki bütün, sonsuzun sonsuz ile uyuştuğunu algılamak imkânsız olduğu için uyuşmaz.⁷³

Tûsî'ye göre insanın uyumu algılayamaması, onun imkânsız olduğunu göstermez. Mesela, iki bütünden birinin diğerine uygun düşmesi ya mümkündür ya da imkânsızdır. Uyum varsayımına göre bütünlerin birinde sonlu miktarın varlığı ve yokluğu eşit olur. Bu imkânsızdır. Uyumsuzluk varsayımına göre ise uyumsuzluğun nedeni iki bütün arasındaki eşitsizliktir. İki de sayılan şeyler olmaları bakımından aynı cinstendirler ve eşitsizliğin sebebi, bütünlerin birinde eşitliği bozan sonlu bir miktarın bulunmasıdır. O zaman biri eksik, diğer fazladır. Eksik olan sonludur; fazla olan da sonlu bir miktarla sonludur. Öyleyse ikisi de sonludur.⁷⁴

Kâtibî, yukarıdaki ifadesiyle uyumu algılayamamanın uyumun imkânsızlığına delalet ettiğini kast etmemiş; aksine, uyum varsayımına göre, ikinci bütünün başlangıç tarafından uyumunu reddetmiştir. Uyumsuzluğun, ikinci bütünün sonlandırılması sebebiyle değil, idrakin söz konusu iki bütünden birinin diğerine uyumunu algılayamaması sebebiyle olması muhtemeldir. Bu durum, iki bütünün eşitliği varsayımında da geçerlidir. Çünkü uyumsuzluğun nedeni iki bütünün eşitsizliği değil; uyumun algılanamamasıdır. Filozofların gündeme getirdiği soru, bu delilin herhangi bir öncülü hakkında kesinlikle sorulamaz. Zira burada iki bütünden birinin sonlu tarafının diğerinin sonlu tarafına uygun düştüğu farz edilmiştir. O zaman fazlalık ve eksiklik sonsuz tarafta meydana gelir.⁷⁵

Tûsî, aklın kavrayamadığı her şeyin farz edilmesini imkânsız saymaz. İki çelişiğin bir araya gelmesi, iki cismin aynı anda aynı mekânda yer alması, bir cismin aynı anda iki farklı mekânda bulunması, âlemin ne içinde ne dışında olan bir şeyin varlığı ve boşluk gibi durumlar, düşünen herkesin kavramaktan aciz olduğu imkânsızlıklardır. Bununla birlikte onları aklen farz etmek imkânsız değildir. Burada uyum, algılanıp algılanamadığına bakılmadan farz edilir. Buna göre varsayılan uyumun imkânı imkânsızlık anlamına gelir. Uyumun varsayılmasına rağmen imkânsız olmasının nedeni sadece iki bütünün farklı olmasıdır. Aynı türden

⁷³ Kâtibî, İsbât, Nuranî, s.116. Sezgin, s.74. Kâtibî, Hikmetu'l-Ayn'da başlangıç noktaları ayrı olan iki bütünün çakıştığı iddiasını da çakışmadığı da iddiasını da zayıf bulur. Bkz. a.g.e, s.24.

⁷⁴ Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.124. Sezgin, s.103.

⁷⁵ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.138. Sezgin, s.142.

olan ve nicelik kapsamına giren iki bütün, zorunlu olarak ancak farklılık sebebiyle uyumsuz olur.⁷⁶

Bütünlerden birinin sonlu tarafının diğer bütünün sonlu tarafına uygun düştüğü varsayımına ve bu durumda fazlalık ve eksikliğin sonsuz tarafta olacağı iddiasına karşı şu görüş ileri sürülebilir: “Artma ve eksilme, sonsuz tarafta değil, sonlu tarafta meydana gelir. Bu ne eksiğin ne de fazlanın sonlu olmasını gerektirir. Çünkü eksik ile fazla arasında bu açıdan bir üstünlük söz konusu değildir. Aynı şekilde 1000 sayısının sonsuz defa katlanmasıyla elde edilen sonucun 2000 sayısının sonsuz defa katlanmasıyla elde edilen sonuçtan eksik olması, -fazlalık ve eksikliğin sonsuz yönde meydana gelmesi sebebiyle- ikisinin de sonsuz olmasıyla çelişmez.” Tûsî buna, iki bütünün, gerçekte uyumun bulunması ve fazlalık ve eksikliğin sonsuz yönde meydana gelmesi sebebiyle tasavvur edilebileceğini söyleyerek cevap verir. İki düşünürün bu konuda görüş birliği içinde oldukları görülmektedir. Çıkış ve iniş yönlerinin birinde sonsuz olarak dizilmiş nedenler ve nedenliler bulunursa, aynı mertebeler yönlerin birisinde bir açıdan sonsuz nedenler zinciri, başka bir açıdan sonsuz nedenliler zinciri olur. İki zincir sadece varsayımda değil, aynı zamanda bu mertebelerin varlığında da uyum gösterir. Bununla birlikte bir neden, bir mertebede sadece kendi nedenlisine uygun düşmez; ayrıca aynı mertebede nedeni kendisinden önce gelen her nedeniye uygun düşer. Bu mertebelerden biri başlangıç olarak alındığında ve iki zincirin uyumu gözetilerek nedenlere yükseliş yönünde ileri gidildiğinde, “neden mertebeleri”nin “nedenli mertebeleri”nden daima bir fazla olması gerekir. Yoksa hem nedensellik hem de neden ve nedenlinin lazımları olan öncelik ve sonralık ortadan kalkar. Bu uyum kesinlikle sonsuzluğun varsayıldığı yöndeki varlık ve artışta gerçekleşir. Bu, sonsuz olanın sonlu olmasını gerektireceği için çelişkiye yol açar. Sonuç olarak sonsuz miktarda sıralı neden ve nedenlinin bulunması imkânsız olduğundan zincirleme geçersizdir.⁷⁷

Neden mertebelerinin nedenli mertebeleriyle uyduğu konusunda Tûsî ile hemfikir olan Kâtibî, onun aksine neden mertebelerinin nedenli mertebelerinden fazla olmadığını düşünür. O, iki sonsuz bütünle ilgili durumu iki sonlu bütün örneğinden hareketle anlatmaya çalışır: Neden ve nedenli mertebelerini 10 (on) kabul edelim. Bunun ilk mertebesinde yer alan “bir” sayısının sadece nedenli, son “bir” sayısının ise sadece neden olduğu;

⁷⁶ Tûsî, Nakd, Nuranî, s.150. Sezgin, ss.178-179.

⁷⁷ Tûsî, et-Ta'likât, Nuranî, s.125. Sezgin, s.104-106.

ikisi arasındaki sekiz adet birden her birinin bir açıdan nedenli, başka bir açıdan neden olduğu ve nedenler ve nedenlilerden her birinin sayısının “dokuz” olduğu anlaşılır. Nedenlerin ilk mertebesi neden mertebelerinden meydana gelen bütünü başlangıcı olarak, nedenlilerin ilk mertebesi de nedenli mertebelerinden meydana gelen bütünü başlangıcı olarak alındığında ve iki başlangıçtan biri her iki mertebenin seyirdeki uyumu göz önünde bulundurularak diğ erinin üzerine kapatıldığında, neden mertebeleri nedenli mertebeleri ile zorunlu olarak uyuşur/çakışır. Durum sonluda böyle olunca sonsuzda da böyle olabilir. Kâtibi, neden mertebelerinin nedenli mertebelerinden bir fazla olmaması halinde nedenselliğ in geçersiz olacağı ve dolayısıyla öncelik ve sonralığ ın ortadan kalkacağı görüşüne katılmaz. Ona göre neden mertebelerinde yer alan her nedenin kendi nedenlisinden zatça önce gelmesi ve neden mertebeleri toplamının nedenli mertebeleri toplamına eşit olması caizdir. Çünkü aralarında çelişki yoktur.⁷⁸

Tûsî de Kâtibi gibi nedenlerin nedenlilerle uyuştuğ unu kabul eder; ama nedenlerin nedenlilerden bir fazla olduğ unu söyleyerek ondan ayrılır. Mertebelerden birinin başlangıç olması şart koşulduğ unda bu, neden ve nedenlinin birlikte bulunduğ u bir mertebe olur. Üstündekiler neden sayıldığında nedenler bütünü; nedenli sayıldığında ise nedenliler bütünü olur. Ortaya şöyle bir tablo çıkar:

1. Mertebe A: B'nin Nedenlisi _____
2. Mertebe B: C'nin Nedenlisi, A'nin Nedeni
3. Mertebe C: D'nin Nedenlisi, B'nin Nedeni
4. Mertebe D: E'nin Nedenlisi, C'nin Nedeni
5. Mertebe E: F'nin Nedenlisi, D'nin Nedeni
6. Mertebe F: G'nin Nedenlisi, E'nin Nedeni
7. Mertebe G: H'nin Nedenlisi, F'nin Nedeni
8. Mertebe H: İ'nin Nedenlisi, G'nin Nedeni
9. Mertebe İ: K'nın Nedenlisi, H'nin Nedeni
10. Mertebe K: _____ İ'nin Nedeni.

⁷⁸ Kâtibî, Munâkaşât, Nuranî, s.138. Sezgin, ss.143-145.

“B” harfi ile gösterilen ikinci merteye, “C”nin nedenlisi ve “A”nın nedenidir. O sadece üç merteye geçildiğinde, “E”nin bulunduğu beşinci merteye ulaşılır. “E”, “D”nin nedenidir; ama hiçbir şeyin nedenlisi değildir. Çünkü o bir şeyin nedenlisi olacaksa “F”nin nedenlisi olur. Tûsî'nin çelişkili gibi görünen bu ifadesi, “E” mertebesini onlu mertebeler dizisinin ilk yarısının beşinci yani son mertebesi olarak kabul ettiği göz önünde bulundurulduğunda açıklığa kavuşmaktadır. Beşinci merteye geçilince bu dört mertebede dört neden bulunur: Bunlar “A”nın nedeni, “B”nin nedeni, “C”nin nedeni ve “D”nin nedenidir. Üç nedenli, nedenlerle uyuşur. Bunlar sadece “C”nin nedenlisi, “D”nin nedenlisi ve “E”nin nedenlisidir. “D”nin nedenine yani “E”ye hiçbir nedenli uymaz. “E” geçilip onuncu mertebeye varıldığında dokuz neden ve benzeri nedenlerle uyuşan sekiz nedenli meydana gelir. Nedenler içinde hiçbir nedenli ile uyuşmayan “İ”nin nedeni fazladır. Nedenler, uyum varsayımına gerek kalmadan nedenlilerle bilfiil uyuşmaktadırlar. Bununla birlikte nedenlerin sayısı nedenlilerin sayısından daima bir fazladır.⁷⁹

Tûsî, neden ve nedenli zincirini son nedenliden değil, içinde hem neden hem nedenli bulunan ikinci mertebeden başlatmaktadır. Kâtibî'nin nedenleri nedenlilere eşit kabul etmesi, zinciri son nedenliden başlatmasına dayanmaktadır. Tûsî, ikinci mertebeden başlamayı şart koşar; ama bunun sebebini belirtmez. Şirinov, Tûsî'nin muhtemel cevabını satır arası okumayla şöyle öngörmektedir: “Aslında bunun cevabını açıkça belirtmese de Tûsî'nin buna bir cevabı vardır. O da bir yönden sonsuz bir silsile düşünülebildiği gibi, her iki yönden sonsuz olan bir silsilenin de düşünülmesinin imkânsız olamayacağıdır. O zaman son nedenli dediğimiz şey de başka bir şeyin nedeni olabilecektir. Zira bu, imkânsız bir durum değildir. O halde nereden başlarsak başlayalım başlangıç noktasındaki mertebemiz hem neden hem de nedenli olacaktır. Ancak bu aşamada da başka bir soru ortaya çıkmaktadır: Tûsî'nin ilk mertebenin sadece nedenli olduğunu söylemesi, bu çıkarsamayı geçersiz kılmıyor mu? Onun bu mertebeye ilgili ifadelerini Kâtibî'nin çizdiği çerçeve bağlamında serdetmiş olmasını dikkate aldığımızda böyle bir geçersiz kılmadan bahsetmek zordur.”⁸⁰

Necmeddin Kâtibî, tartışmanın sonunda Tûsî'nin haklılığını şu ifadelerle itiraf etmiştir: “*Muhammed bin Muhammed bin el-Hasen et-Tûsî'in – Allah himayesini devam ettirsin ve ihtişamını artırsın- benim kudreti muhteşem,*

⁷⁹ Tûsî, Nakd, Nuranî, ss.150-151. Sezgin, ss.180-181.

⁸⁰ Şirinov, Agil, Nasîruddin Tûsî'de Varlık ve Uluhiyet, Basılmamış Doktora Tezi, (İstanbul: 2007) s.142.

sözü yüce olan Varlığı Zatından Dolayı Zorunlu Mevcut'un ispatı konusunda filozoflardan nakledilen delillere karşı yönelttiğim soru ve şüphelere verdiği cevaplarla ilgili olarak bana ilışen hayalleri gidermede dile getirdiği bu kıymetli sözler ve değerli nükteler üzerinde derinlemesine düşündüğümde, onların bu hayalleri gidermede ve zihnime üşüşen yanlışları silmede yeterli, hiçbir yönden batılın ilişmediği açık hakikate, özellikle uygulanan delilin açıklamasında geliştirdiği yönteme uygun, son derece güzel, dakik, sağlam ve güçlü olduğunu gördüm. Onun ortaya koyduğu yeni görüşleri anlamadaki kusur ve aczim dolayısıyla amacını araştırmaktan ve söylediklerini uygulamaktan uzak kaldım."⁸¹ Tûsî ise bu teşekkür ve tasdik karşısında Kâtibî'ye verimli bir müzakereye vesile olduğu için teşekkür etmekte, hatta müzakereyi kesmesini muhatabını buna layık görmemek şeklinde yorumlayarak iltifatta bulunmakta ve tevazu göstermektedir.

Sonuç

Tanrı'nın varlığını zincirlemenin iptali yoluyla ispatlama etrafındaki tartışma, Kâtibî'nin filozoflar tarafından ortaya konan delilin kusur ve yetersizliğini dile getirmesiyle başlamıştır. Tartışmanın veya daha yumuşak bir ifadeyle müzakerenin özünü mümkün etkileyenlerden oluşan sonsuz zincirlemenin imkânsızlığını ve zincir dışındaki zorunlu bir nedenin onu etkileme şeklini açıklamak oluşturur. Tûsî, tartışma sürecinde filozofların delilini olduğu gibi savunmakla yetinmemiş, onu güçlendirmiş ve yeni unsurlar eklemiştir. Kâtibî'nin yönelttiği sorular ve oluşturduğu şüpheler, meselenin daha iyi aydınlatılmasına yardımcı olmuştur. Risâletu'ş-Şemsiye adlı eseriyle mantıkta, Hikmetu'l-Ayn kitabıyla felsefede otorite olan Kâtibî'nin yer yer Tûsî'yi zorladığı görölmektedir. Kâtibî'nin, hocasıyla giriştiği bu felsefi tartışma, birçok açıdan düşünce tarihimizin örnek hadisesi olarak anılmaya lâyıktır.

Bir mevcudun zatından dolayı zorunlu olmasında problem yoktur; ama bir mevcut zatından dolayı mümkün ise bir etkileyene ihtiyaç duyar. Bu etkileyen zatından dolayı zorunlu ise amaç gerçekleşmiş olur; zatından dolayı mümkün ise o da bir etkileyene ihtiyaç duyar. Bu etkileyen eğer etkilediği şeyin aynısı ise kısır döngü başlar. Döngü görüş birliği ile reddedilir. Fakat bu etkileyen, etkilediği şeyden başka bir şey ise ya zatından dolayı zorunlu bir mevcutta son bulur ya da sonsuza kadar zincirleme devam eder. Etkileyenin zorunlu bir mevcutta son bulması durumunda istenen sonuç elde edilmiş olur. Etkileyenin ya da nedenin sonsuza kadar zincirleme devam etmesi geçersizdir. Yoksa sonsuz sayıda fertlerden oluşan bir bütün meydana gelir. Bu durumda etkileyen konumundaki bütün,

⁸¹ Kâtibî, Hâtıme fi'l-İtiraf bi'l-Hak, ss152-153.

kendisinden farklı olan parçalarına ihtiyaç duyması ve bunun da muhtacın imkânını gerektirmesi sebebiyle zatından dolayı mümkün olur. Her mümkünün bir etkileyeni olduğuna göre bu bütünün de bir etkileyeni vardır. Bu etkileyen, ya bütünün kendisidir ya onun içindeki bir şeydir ya da dışındaki bir etkendir. Etkileyenin bütünün kendisi olması, bizzat etkileyenin etkilenenden önce gelmesinin zorunluluğu ve bir şeyin kendi kendisinden önce gelmesinin imkânsızlığı sebebiyle geçersizdir. Bütünün içindeki bir şeyin neden olması da aynı şekilde imkânsızdır. Çünkü bir parçanın bütünü etkilemesi, onun hem kendi kendisini hem de nedenini etkilemesi anlamına gelir. Bu ise döngüye yol açması sebebiyle imkânsızdır. Üçüncü ihtimale göre bütünü etkileyen, onun dışından bir etkendir. Mümkünler kümesinin dışında olan etkenin, tekrar yeni bir zincirleme başlamaması için zatından dolayı zorunlu olması gerekir. Amaçlanan da zaten budur.

Tûsî bu delili, nedenlerin ve nedenlilerin sıralanmasıyla meydana gelen zincirde her nedenin nedenlisini sağlamada tam neden olduğunu belirterek güçlendirmiştir. İlk nedenden sonraki bitişik zincir, hem bütün hem de parçalar olarak ancak ilk nedene dayanır. Yoksa nedenler tam neden özelliği kazanamazlar. Zincirin tüm fertleri meydana geldiğinde bütün meydana gelmiş olur. İlk nedeni bulunmayan zincir, varlığı mümkün bir mevcut değildir. Hâlbuki fertleri sonsuz olan zincirin ilk nedeni yoktur. Sonsuz fertlerden oluşan zincir, varlığının mümkün olması sebebiyle tam bir nedene muhtaçtır. Tam neden, sonra gelenin kendisinden varlık ve yokluk bakımından ayrılmadığı zatî bir önce gelen olduğuna göre böyle bir zincirin tam nedeni ancak bütünün tüm parçaları olabilir. Tûsî, bunu tüm parçaların bütüne eşit olduğu şeklinde anlamak isteyen Kâtibî'ye, bir şeyin kendi kendisinin nedeni olamayacağını ve parçanın bütünden zatça önce olduğunu söyleyerek itiraz etmiştir. Birleşmeye konu olan parçaların birleşimden önceki dikkate alınışı (parçalar), birleşimle birlikte dikkate alınışından (bütün) farklıdır. Tûsî, bütünün tam nedeninin onun tüm parçaları olduğunu, Kâtibî'nin önerisinin aksine, nedenin dışarıdan veya içeriden olmasının imkânsızlığını açıklayarak değil, tam neden kavramından hareket ederek kanıtlamıştır.

Zincir içindeki bir şeyin niçin neden olamayacağı sorusuna Tûsî şöyle cevap vermiştir: İçindeki birim eğer neden olacaksa öncelikle zincirin yakın bağımsız nedeni olan tüm parçaların nedeni olmalıdır. O zaman da zincirin bir halkası, hem kendisinin hem de sıralamada kendisinden önce gelen nedenlerinin nedeni olmuş olur ki bu imkânsızdır. Bütünün eğer tüm parçalardan başka bir nedeni varsa bu neden bütünü doğrudan değil, önce

parçaları etkilemek suretiyle dolaylı olarak etkiler. Dışarıdaki nedenin bütünü doğrudan etkilemesi, iki bağımsız tam nedenin aynı nedeni üzerinde bir araya gelememesi sebebiyle imkânsızdır. Tûsî, bütünü tüm parçalarını yakın tam etkileyen; dışarıdaki nedeni ise uzak tam etkileyen diye adlandırmıştır. Bütünü tüm parçalar dışında bir etkileyene ihtiyaç duyması, etkileyenin “uzak etkileyen” olması sebebiyle tüm parçaların nedenliğiyle çelişmez. Fakat o zaman da parçaların nedeni meselesi gündeme gelir. Parçaların nedeni meselesi, herhangi bir mümkün mevcudun nedenlerini arama girişiminden farksızdır. Neden arayışı ile ilgili kendisi, içindeki bir Şey ve dışındaki etken Şeklindeki her üç varsayımın da geçersiz olması, parçaların bir nedene dayanması imkânsız iken dayanmak zorunda olması gibi bir çelişkiye yol açması sebebiyle böyle bir zincirin varlığının imkânsız olduğu sonucunu doğurur. Tüm parçaların tam nedeni, ancak parçaların mümkün olmaları halinde parçaların nedeni; sonra onlar vasıtasıyla da bütünü nedenidir. Tûsî’ye göre tüm parçalar bir etkileyene ihtiyaç duyarlarsa, tüm parçaları etkileyen, bütünü onlar aracılığıyla etkiler. Eğer etkileyene ihtiyaç duymazlarsa, bütünü etkileyen, parçaların etkileyene ihtiyaç duymaması sebebiyle onun parçalarından hiçbirisini etkilemez.

Var olan zincir ya zorunludur ya da mümkündür. Hem kendisi hem de parçaları ilkeye muhtaç olan bir zincir zorunlu olamaz. Mümkün olması da imkânsızdır. Yoksa her mümkünün onu var eden bir ilkeye ihtiyaç duyması sebebiyle ilkesi olurdu. Böylece sonsuz bir zincirin ilkesinin bulunmadığı kesinleşmiş olur. Bu, çelişkidir. Kâtibî, zincirin ilkesiz olduğunun varsayılması halinde zincirlemenin geçersiz olmak bir yana, gerçek ve sabit olacağını düşünür; ama Tûsî, bunun çelişkiye yol açması sebebiyle sabit olamayacağını ifade eder. Tûsî’ye göre dışarıdaki etkenin zorunlu olması gerektiği sonucuna ancak Şu istidlalle ulaşılabilir: Mevcut mümkünler kümesinden sayılan her mümkün bir etkileyene muhtaçtır. Etkileyen ya bir zorunluda son bulur ya da döngü veya zincirleme gerekir. Sonsuz zincirlerin dışındaki bir neden hakkındaki hüküm, sonsuz bir zincirin mümkün fertleri hakkındaki hüküm gibidir. O zaman tüm mümkünlerin dışında onlara ilke olacak zorunlu bir mevcuttan başka bir Şey yoktur; o mevcut da Zatiyla Zorunlu olan Tanrı’dır. Kâtibî’nin dışarıdaki etkenin zatından dolayı zorunlu olduğu hükmüne ancak tüm mevcut mümkünlerin bir tane zincirde yer aldığının belli olmasından sonra varılabileceği itirazına Tûsî, dışarıdaki bir etkene ihtiyaç duyma konusunda bütün zincirlemelerin aynı hükme tâbi olmaları sebebiyle onlardan sadece birisiyle yetinildiğini söyleyerek cevap vermiştir.

Kâtibî, zincirin tüm fertleri onun ilkesi kabul edildikten sonra sonsuz zincirin ilkesiz olduğuna hükmedilemeyeceğini söyler. Tûsî’ye göre zincir bütünü’nün tüm fertlerden oluşan bir ilkesi vardır; ama bu fertler

mümkün olmalarına rağmen ilkesizdirler. Bütün ile tüm parçalar birbirinden farklı şeylerdir. Tüm parçaların ilkesi yoktur. Çünkü fertler nedenler yönünde kendilerinden önce gelen "birim"den başkasına dayanamazlar. Sonsuz zincire bağlı olarak onun fertleri de sonsuz olacağı için fertlerin tamamından önce gelen bir "birim" bulunmayacaktır. Bu varsayıma göre onların nedeni yoktur. Hâlbuki fertlerin imkânı, onların ilkeli olmalarına bağlıdır. Mümkün fertlerin nedene ihtiyaç duydukları gerçeği ortadayken bundan mahrum olmaları bir çelişkidir. O zaman bu zincirleme, çelişkiye yol açtığı için geçersizdir. Bu, mümkün nedenler zincirinin sonlu ve sınırlı olduğu, kendiliğinden zorunlu bir mevcutta son bulduğu anlamına gelir.

Bütünün sadece genel anlamda parçaların eseri mi olduğu yoksa yapı ve oluşumun katılımıyla mı meydana geldiği konusu da iki düşünür arasında görüş ayrılığına sebep olmuştur. Kâtibî'ye göre tüm parçalarla birlikte bir yapı ve oluşum bulunmadıkça bütünün meydana gelmesi imkânsızdır. Tûsî'ye göre yapı ve oluşum parçalardan "farklı" ise parçalar ile kast edilen maddî parçalardır. Yapı ve oluşum "şeklî parça" kabul edildiği takdirde parçalar denince sadece bazı parçalar kast edilmiş olur. Hâlbuki parçalar ile tüm parçalar kast edilmektedir. Bütünün hakikati kapsamına giren tüm parçaların onun tam nedeni olduğunu dikkate alan Kâtibî'ye göre Tûsî'nin bahsettiği yapı ve oluşum, bütünün mahiyetine dâhil olması halinde tam neden olamaz. Zira bütünün içinde olan, aynı nedene iki nedenin peş peşe neden olmasının imkânsızlığından dolayı tam neden olamaz. Eğer yapı ve oluşumdan her ikisi veya sadece biri bütünün dışında ise dışarıda olan da aynı şekilde bir tek nedene iki nedenin peş peşe neden olmasının imkânsızlığı kuralınca tam neden olamaz. Tûsî, parçaların nedenliğinin bu şekilde ispatlanması durumunda dışarıdakinin nedenliğini geçersiz kılmayı gereksiz görmüştür. Çünkü dışarıdaki etken uzak tam neden olabilir. Yapı ve oluşum parçalardan "farklı değil" ise etkileyene ihtiyaç duymaz. Çünkü yapı ve oluşum şeklî bir parçadır. Kâtibî'ye göre "bütün"ün, şeklî parçalar ve maddî parçalar birlikteliğinden başka anlamı yoktur. Tûsî, Kâtibî'nin bu iddiasını kesin surette reddeder. Yapı ve oluşum, maddî parçalardan farklı ise tüm parçalar kapsamına girer. Eğer maddî parçalardan farklı değilse maddî parçaları etkileyen, yapı ve oluşumu da etkiler; bunlar aracılığıyla da bütünü etkiler. Maddî parçalar maddî nedenlerdir; şeklî parçalar ise şeklî nedenlerdir. Neden nedenliden önce geldiğine göre nedenli nedenin aynısı olamaz. Maddî parçalar şeklî parçalarla birlikte bütünün kendisidir." denemez. Zira birliktelik, maddî ve şeklî parçalara bütünün kurucusu olarak eklenirse "şeklî parça" olur. O zaman bu, maddî parçalar, şeklî parçalar ve birleşme suretinin birlikte

bütünün kendisi olduğu anlamına gelir. Bu durumda şekli parçalar, maddi parçalar kategorisine gireceği için şekli sıfatının belirtilmesi zait olur. Çünkü şeklilik, birlikteliği ifade eder. Hâlbuki tüm maddi parçalar ve şekli parçalar, onlara eklenen “beraberlik” dikkate alınmadan değerlendirilebilir.

Burhan-ı tatbik delilinde sonsuza kadar süren iki nedenler ve nedenliler zinciri varsayılır. Nedenler ve nedenliler sonsuza kadar zincirleme giderse, başlangıç tarafından sonsuz olan ve birinin başlangıcı son nedenli, diğerinin başlangıcı birincinininkinden birkaç mertebe sonraki nedenli olmak üzere iki bütün meydana gelir. O zaman ikinci bütünün ilk parçasının birinci bütünün ilk parçası ile, ikinci bütünün ikinci parçasının da birinci bütünün ikinci parçası ile farazi olarak çakışması anlamında, ikinci bütün birinci bütün ile ya çakışır yahut çakışmaz. Çakışma (intibak) birinci bütünün ikinci bütüne eşit olduğu anlamına gelir. Fakat birinci bütün ikinci bütünden sonlu bir miktarda fazladır. Bu durum, fazla olanın eksik olana eşit olması anlamına geleceği için imkânsızdır. Çakışmazsa ikinci bütün başlangıç tarafından kesilir, birinci bütün ondan sonlu miktarda fazla olur. Bundan dolayı ikinci bütün bu taraftan kesilmesi sebebiyle; birincisi ise ondan sonlu bir miktarla fazla olması sebebiyle başlangıç tarafından sonludur. Hâlbuki ikisi de başlangıç tarafından sonsuz farz edilmişti. Bu, çelişkilidir ve imkânsızdır. Kâtibî tatbik deliline itiraz eder. Ona göre insan zihni iki sonsuz arasındaki uyumu düşünmekten acizdir; dolayısıyla böyle bir delili ortaya koyup tartışmak da yersizdir. Tûsî buna, bir şeyi algılamaktan aciz oluşumuzun onu varsaymamıza engel oluşturmadığını söyleyerek karşılık verir. Tûsî, tatbik delilini farklı bir şekilde daha ortaya koymuştur. Sonsuz nedenler ve nedenliler zincirinden oluşan bir zincir düşündüğümüzde bu bir yönüyle nedenler, diğer yönüyle nedenliler zinciri olacaktır. İçinde hem neden hem nedenli bulunan bir mertebeden başlayarak neden ve nedenlileri birbirine tatbik ettiğimizde her zaman nedenlerin nedenlilerden bir fazla olduğu görülecektir. Aksi halde nedenlik ve nedenlilikten söz edilemez. Sonsuz bir zincirde azlık ve çokluktan bahsedilemeyeceğine göre sonsuz zincirin imkânsızlığı kesinleşir. Tûsî bunu sonsuz zincirden alınmış on mertebe üzerinden açıklamıştır. Birinci mertebe sadece nedenlidir. Diğerleri hem neden hem nedenlidir. İkinci mertebeden başlayarak neden ve nedenliler birbirine uygulandığında dokuz neden ve sekiz nedenli ortaya çıkar. Sonsuz varsayılan bir zincirde böyle bir şeyin olması imkânsızdır.

Nasîreddin Tûsî, teselsülün iptali çerçevesindeki delillere Necmeddin Kâtibî tarafından yöneltilen tenkit, itiraz ve şüpheleri cevaplamaya çalışmış, bunda da büyük oranda başarılı olmuştur. Kâtibî, verilen cevapların bir kısmından tatmin olmuş ve bunu itiraf etmekten de çekinmemiştir. İki de büyük mantıkçı olan Kâtibî ve Tûsî'nin istidlal ve tahlilleri son derece dakik ve hassastr. İki düşünürün bu konu etrafındaki müzakereleri içerik kadar yöntem ve üslup bakımından da çok zengin ve seviyelidir. Kâtibî'nin itiraz ve şüpheleri, Tûsî'yi zorlamış olmakla birlikte bundan daha önemlisi, meselenin en ince noktalarına kadar incelenmesini sağlamıştır.

Bibliyografya

- İbn Sina, İşaretler ve Tembihler (el-İşârât ve't-Tenbihât), terc. Ali Durusoy ve diğerleri, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Kâtibî, Necmeddin, Hâtıme fi'l-İtiraf bi'l-Hak, Mubahasât beyne't-Tûsî ve'l-Kâtibî, Ecvibetu'l-Mesâilî'n-Nasîriyye içinde, Abdullah Nuranî neşri, (Tahran: 2005); Islamic Philosophy içinde, editör: Fuat Sezgin, Frankfurt, 2000, volume 89.
- Kâtibî, Necmeddin, Hikmetu'l-Ayn, "Kâtibî Kazvinî'nin Hikmetu'l-Ayn Adlı Eserinin Tahkik ve Tercümesi" içinde, Salih Aydın, Basılmamış Y. Lisans Tezi, Ankara, 2001
- Kâtibî, Necmeddin, Munâkaşâtu Necmiddin Kâtibî li Ta'likâti Nasîriddin Tûsî, Mubahasât beyne't-Tûsî ve'l-Kâtibî, Ecvibetu'l-Mesâilî'n-Nasîriyye içinde, Abdullah Nuranî neşri, (Tahran: 2005); Islamic Philosophy içinde, editör: Fuat Sezgin, Frankfurt, 2000, volume 89
- Kâtibî, Necmeddin, Risâltun fi İsbâti Vâcibi'l-Vucud, Mubahasât beyne't-Tûsî ve'l-Kâtibî, Ecvibetu'l-Mesâilî'n-Nasîriyye içinde, Abdullah Nuranî neşri, (Tahran: 2005); Islamic Philosophy içinde, editör: Fuat Sezgin, Frankfurt, 2000, volume 89
- Şirinov, Agil, Nasîruddin Tûsî'de Varlık ve Uluhiyet, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- Topaloğlu, Bekir, İslam Kelamcılarında ve Filozoflarında Göre Allah'ın Varlığı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- Tûsî, Nasîreddin, el-Fusûlu'n-Nasîriyye, el-Edilletu'l-Celiyye içinde, Dâru'l-Fikr el-Lübnanî, Beyrut, 1986.
- Tûsî, Nasîreddin, et-Ta'likât alâ Mebâhisi Risâleti'l-Kâtibî, Mubahasât beyne't-Tûsî ve'l-Kâtibî, Ecvibetu'l-Mesâilî'n-Nasîriyye içinde, Abdullah Nuranî neşri, Tahran, 2005, Islamic Philosophy içinde, editör: Fuat Sezgin, volume 89
- Tûsî, Nasîreddin, Kavâidu'l-Akâid, Telhîsu'l-Muhassal içinde, Beyrut, 1985.
- Tûsî, Nasîreddin, Nakdu Nasîriddin et-Tûsî alâ Munâkaşâti'l-Kâtibî, Mubahasât beyne't-Tûsî ve'l-Kâtibî, Ecvibetu'l-Mesâilî'n-Nasîriyye içinde, Abdullah Nuranî neşri, Tahran, 2005, Islamic Philosophy içinde, editör: Fuat Sezgin, volume 89

-
- Tûsî, Nasîreddin, Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât, Tahran, 1379 HŞ., c.3.
-Tûsî, Nasîreddin, Ecvibetu Mesâili Sadreddin Konevî, Ecvibetu'l-Mesâilî'n-Nasîriyye içinde, Tahran, 2005.
-Tûsî, Nasîreddin, Tecridu'l-İtikâd, thk. Muhammed Cevad Huseynî Celalî, Kum, 1986